

ADA UNİVERSİTETİ

**TƏHSİL FAKÜLTƏSİ, TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASI, TƏLİMİN VƏ TƏHSİLİN
TƏDRSİNİN TƏŞKİLİ METODİKASI ÜZRƏ MAGİSTR CAPSTONE LAYİHƏSİ**

TƏQDİM EDİLDİ:

MÜHARİBƏDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKMİŞ ŞAĞİRD LƏRİN RİFAHININ

YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU

AĞDAM RAYONU NÜMUNƏSİNDƏ

Günay Rüstəmli, Zəhra Zeynalova və Neymət Rüstəmli

Bakı

2024

ƏSİLLİK BƏYANATI

Biz ADA-nın plagiatla bağlı siyasətini oxuduq və təsdiq edirik ki, bu capstone layihəsinin məzmunu, “Müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində məktəbin rolu” bizim öz işimizdir və heç bir köçürmə və plagiat yoxdur.

İmzalanıb: Günay Rüstəmli _____

Zəhra Zeynalova _____

Neymət Rüstəmli _____

Təhsil fakültəsi

Təhsilin idarə olunması, Təlimin və təhsilin təşkili metodikası üzrə magistr ixtisası

Capstone layihəsi

Təsdiq forması

Tələbə adı, soyadı, tələbə ID nömrəsi: **Günay Rüstəmli (P000017080)**

Zəhra Zeynalova (P000016932)

Neymət Rüstəmli (P000016534)

Programın adı: MAEM və MATL (Təhsilin idarə olunması, Təlimin və təhsilin təşkili metodikası üzrə magistr)

Akademik istiqamət üzrə professional şərh:

Kursun təlimçisi: **Dr. Rza Məmmədov**

Elmi rəhbər: **Dr. Qoşqar Məhərrəmov**

Fakültə dekanı: **Dr. Ulviyyə Mikailova**

Ön söz

Bu capstone layihəsi Ağdam rayonunun keçmiş cəbhə xəttində yerləşən məktəblərində müharibə nəticəsində travma alan və müharibədən əziyyət çəkmiş IX, X və XI sinifdə təhsil alan şagirdlərin rifahının artırılmasında məktəbin əhəmiyyətini və rolu ilə bağlı tədqiqatı ətraflı şəkildə təhlil edir. Şagirdlərlə aparılmış bir sorğu əsasında "şagird emosiyaları" və "məktəb mühiti" başlıqları altında təqdim olunan suallar vasitəsilə şagirdlərin sosial, emosional və psixoloji vəziyyəti araşdırılıb. Araşdırma nəticələri məktəblər tərəfindən tədris olunan dərslər və digər dərskənənər məşğələrlə şagirdlərin mənəvi və intellektual rifahını yüksəldə biləcəyini vurğulayır. Bu dərslər və məşğələlər şagirdlərin emosional və sosial inkişafına müsbət təsir edəcək, onların müharibə zamanı yaşadığı stress, qorxu və travmanı unutmalarına köməklik göstərəcəkdir. Nəticələr və təkliflər köhnə cəbhə xəttində yerləşən bu məktəblərin müharibə sonrakı dövərdə şagirdlərin rifahını artırmaq üçün beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, müxtəlif istiqamətlərdə islahatlar aparılacağını və məktəbin şagirdlər üçün doğma bir məkana çevriləcəyini göstərir.

Açar sözlər: silahlı münaqişə, müharibə travmaları, şagird rifahı, məktəbin rolu, Ağdam rayonu

Etiraf

Bizə bu layihədə dəstək olan, həvəsləndirən, bizi təşviq və təklifləri ilə uğura aparan elmi rəhbərimiz Dr. Qoşqar Məhərrəmov və kurs təlimçisi Dr. Rza Məmmədov müəllimə öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk. Bu layihəmizi müharibə nəticəsində həyatını itirmiş müəllim və şagirdlərimizə ithaf edirik.

MÜNDƏRİCAT

I fəsil: Giriş	1
1.1. Problem.....	2
1.2. Tədqiqatın məqsədi.....	4
1.3. Tədqiqatın əhəmiyyəti.....	4
1.4. Tədqiqat sualları.....	5
1.5. Tədqiqatın məhdudiyyətləri.....	5
II fəsil: Ədəbiyyata baxış.....	5
2.1. Silahlı münaqişə və təhsil.....	5
2.2. Müharibə travmaları.....	8
2.3. Şagird rifahında məktəbin rolu.....	13
III fəsil: Metodologiya.....	20
3.1. Validlik və etibarlılıq.....	20
3.2. Məlumatın toplanması.....	21
3.3. Məlumatın təhlili.....	21
3.4. Etik mülahizələr.....	22
IV fəsil: Tapıntılar.....	23
4.1. Şagird emosiyaları.....	23
4.2. Məktəb mühiti.....	31
V fəsil: Təkliflər.....	37
VI. Ədəbiyyat siyahısı.....	47

FƏSİL I

GİRİŞ

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT, 1990) Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müvafiq bəndlərinə əsasən, hər bir uşağın sağlam böyümək, yaşamaq və təhsil almaq hüququ yaşadığı dövlətin əsas öhdəliyidir. Lakin dünyanın bir çox yerlərində təhsilə təsir göstərən silahlı münaqişələr baş verir. Münaqişə bölgəsində təhsil davam etdirilsə də, bu birbaşa təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Müharibələr zamanı ya məktəblər dağıdılıb, ya şagirdlər öldürülüb, ya da şagirdlər müharibə səbəbindən yaşadığı ərazini tərk edib, təhsil hüququndan məhrum olunubdur (Gencer, 2017). Hər il təxminən 250 milyon uşaq silahlı münaqişələrdən əziyyət çəkir. 75 milyon uşaq isə müharibə və münaqişələr səbəbindən təhsildən uzaq düşür (Maya Vafkı, 2019). Münaqişə davam edir və münaqişə sona çatır, nəticədə isə ərazilərə atılan partlayıcılar və silahlar, minalar və bombalar hər il dünyada minlərlə uşağın ölümünə və ya əlilliyə səbəb ola bilir (Gencer, 2017).

30 ildir ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən silahlı münaqişə zamanı sərhədboyu və cəbhəyanı ərazilərdə yüzlərlə məktəbdə minlərlə şagird təhsil alıb. Bu məsələyə təkəcə Ağdam regionu aspektindən baxdıqda görünür ki, işğaldan əvvəl Ağdam rayonunda (1993-cü ilə qədər) - 99 məktəb, 2966 müəllim, 29478 şagird fəaliyyət göstərmiş (İbrahimova, 2022). Lakin rayon ərazisinin 70%-i işğal olunandan sonra, Ağdam rayonunun 20 kəndi 1993-cü ildən cəbhə xəttinə, bu kəndlərdəki məktəblər isə cəbhə xəttindəki təhsil ocağına çevrilib. Məktəblər müharibə zamanı hərbi hissə kimi istifadə olunub. Atəşkəs dövründə isə dəfələrlə atəşkəsin pozulması nəticəsində müəssisələr zərər görüb. 2016-cı il “Aprel döyüşləri”ndə və 2020-ci il “Vətən müharibəsi”ndə Ağdam rayonunun cəbhə xəttində yerləşən Sarıcalı, Qaradağlı, Mahrızlı, Gül Baharlı kəndlərində və Baharlı qəsəbəsində yerləşən məktəblər artilleriya zərbəsi ilə dağıdılıb.

Atəşkəs rejimi pozulması zamanı 34 məktəbli erməni terrorunun və minaların qurbanı olub, onlardan 14-ü həlak olub, 20-si yaralanıb (İbrahimova, 2022).

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi cəbhə bölgəsinə çevrilən Ağdam rayonunda yuxarıda ifadə edildiyi kimi təhsilin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsiri olmuşdur. Bu təsiri sadəcə fiziki və ya maddi olaraq qəbul etmək doğru olmaz. Belə ki, mənəvi və psixoloji təsirləri uzun müddət qalıcı olmuşdur və olmaqdadır.

1.1. Problem

Qarabağ münaqişəsi zamanı şagirdlərin təhsildən uzaq qalması, məktəblərinin silahlı hücumla məruz qalması onların emosional və psixoloji rifahına mənfi təsir edib. Bu təsirlər nəticəsində şagirdlərin akademik nəticələri zəifləyib, məktəblərdə mənfi davranış göstərənlərin kəmiyyəti artıb. Məktəb isə bu problemlərə həll tapmaqda çətinlik çəkir (Karakoç, 2022). Ümumiyyətlə, müharibənin uşaqlara təsirini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1.1.1. Ölüm: Uşağın yaxınlarının itkisi. Uşaqların erkən yaşlarda yas ilə tanış olması onları psixoloji və emosional olaraq sarsıda bilir. Bu daha çox mülki əhalini hədəf alan müharibələrdə baş verir. 2011-ci il 8 mart tarixində Ağdam rayon Ayaq Qərvənd kəndində Fariz Bədəlov adlı məktəbli erməni əsgərləri tərəfindən snayperlə öldürülüb (İbrahimova, 2022). Bundan əlavə, 11 iyul 1991 təvəllüdü, Ağdam rayonu Əhmədağalı kənd tam orta məktəbinin IX sinif şagirdi Emin İbrahim oğlu Süleymanov 2005-ci ildə mina partlaması nəticəsində həlak olub (Şükürbəyli və Faiqoğlu, 2016).

1.1.2. Yaralanma: Uşaqların və onların yaxınlarının aldığı xəsarət bu çərçivəyə daxildir. Xüsusilə minalanmış ərazilərdə uşaqlar oynayarkən partlayışlardan xəsarət alırlar.

1.1.3. Əlillik: Müharibə nəticəsində uşaqlar ömürlük əlillik qazanırlar. Bu da onların sonrakı həyatına mənfi təsir edir. Elvin İbrahim oğlu Süleymanov 2005-ci ildə qardaşı Eminlə birlikdə düşdüyü minada gözlərini itirib, ömürlük əlil olub (Şükürbəyli və Faiqoğlu, 2016).

1.1.4. Xəstəlik və psixoloji travmalar: Müharibədən əziyyət çəkən şagirdlər arasında qorxu və stressdən yaranmış şəkərli diabet, epilepsiya, xərçəng və digər xəstəliklərə tez-tez rast gəlinir. BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF, 2021) tərəfindən aparılmış fəvqəladə vəziyyətlərdə təhsil ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi tədqiqatı cəbhə bölgəsindəki hərbi əməliyyatlardan təsirlənən bir çox uşağın müharibə stressi səbəbi ilə psixoloji gərginlik, kəkələmə və davranış problemləri yaşadığını aşkar etmişdir. Böhran vəziyyətlərin və fəvqəladə halların uşaq və yeniyetmələrin psixososial rifahına və inkişafına əhəmiyyətli təsiri geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Münaqişənin və fəvqəladə halların bilavasitə təhlükələri mövcud olmadıqda belə, çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların yaşadıkları təcrübələr (təhlükəsizlik, zorakılığa məruz qalma, ailə üzvlərinin və dostlarının itirilməsi və ya onlardan ayrılması, həmçinin zəruri ehtiyac sayılan səhiyyə, qidalanma kimi xidmətlərə əlçatanlığın olmaması və s.) onlarda qısa və uzunmüddətli psixoloji izlər buraxır (Babayeva və Öməröva, 2022).

1.1.5. Təhsildən yayınma: Müharibə və atəşkəsin pozulması səbəbi ilə məktəblər bəzi hallarda bağlana bilir və nəticədə şagirdlər təhsildən yayınır. Bu əsasən Azərbaycanda 2020-ci ilin 27 sentyabr – 10 noyabr tarixlərində baş verən Vətən müharibəsi həmin bölgələrdə yaşayan 594700 nəfər şagirdə təsir etmişdir. Eyni zamanda, Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin (BQXT, 2021) müşahidələri göstərmişdir ki, uşaqların həyat sevgisi, dünyanın təhlükəsiz və ədalətli olduğuna dair inancları itmişdir.

1.2. Tədqiqatın məqsədi

Bu layihənin məqsədi Ağdam rayonunda-köhnə cəbhə xəttində yerləşən kəndlərdə şagirdlərin rifah səviyyəsini öyrənmək, şagirdlərin rifahında məktəbin rolunu müəyyən etmək və mövcud vəziyyətə uyğun təkliflər verməkdir. Məktəblərdə şagirdlərin rifahının öyrənilməsi üçün bir çox ölkələrdə müxtəlif vaxtlarda tədqiqatlar aparılıb. Təbii ki, coğrafi məkan, zaman, sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyət baxımından fərqli nəticələr əldə olunub (Jordans və başqaları, 2018). Ancaq Azərbaycanda şagirdlərin rifahının öyrənilməsi ilə bağlı əhatəli və data əsaslı tədqiqat işi mövcud deyil. Bu layihə həm müharibədən əziyyət çəkən şagirdlərin rifahını öyrənmək, həm də rifahın yüksəldilməsi üçün təhsilin tərəflərinin nələrdə biləcəyini müəyyən etmək və şagirdlərin müharibə travması səbəbi ilə yaranan problemlərin qarşısının alınması üçün təkliflər ortaya qoymaqdır.

1.3. Tədqiqatın əhəmiyyəti

Şagirdlər ibtidai təhsildən ali təhsilə qədər məktəbdə kifayət qədər çox vaxt keçirirlər. Orta hesabla şagirdlər gündə təxminən 5-8 saat məktəbdə həmyaşıdları, müəllimləri ilə ünsiyyətdə olurlar. Məktəblərdə şagirdin rifahını yaxşılaşdırılması əvvəlcə onun səviyyəsinin öyrənilməsinə bağlıdır. Şagird rifahını artırmaq üçün məktəblər şagirdin müxtəlif həyatı bacarıqlarını öyrənməklə nəinki mühüm kontekst rolunu oynayır, həm də şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır (Aulia, 2018). Əksər araşdırmalar göstərir ki, öyrənmədə, akademik nailiyyətlərin yüksəldilməsində şagird rifahının çox mühüm rolu var (Ersoy və Kocaman, 2011). Bu baxımdan bir çox tədqiqatlarda qeyd olunur ki, müharibə bölgəsində münaqişə zamanı və post müharibə dövründə şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində və cəmiyyətə inteqrasiyasında həmin ərazilərdə yerləşən təhsil ocaqlarının böyük əhəmiyyəti vardır (ICRC, 2021).

1.4. Tədqiqat sualı

Tədqiqat zamanı problemləri müəyyən etmək və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı tədqiqat suallarından istifadə olunub:

1.4.1. Müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifah səviyyəsi necədir?

1.4.2. Məktəbdəki hansı amillər şagird rifahına təsir edir?

1.5. Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Kəmiyyət metodu ilə aparılmış bu tədqiqat sadəcə Ağdam rayonunun 10 məktəbində təhsil alan IX, X və XI sinif şagirdlərini əhatə edib. Tədqiqatın ümumi populyasiyası 782 nəfərdir və bu çərçivədə onların hamısına məlumat toplama aləti göndərilib. Hədəf seçilmiş şagirdlərdən 716 nəfər sorğuda iştirak edibdir.

II FƏSİL

ƏDƏBİYYATA BAXIŞ

Bu bölmədə təqiqat layihəsinin mövusu ilə bağlı əldə olunmuş ədəbiyyatlar təhlil edilib. Belə ki, müxtəlif mənbələrdə-məqalə, kitab, jurnal və hesabatlardan əldə edilmiş məlumatları aşağıdakı başlıqlar şəklində təqdim etmək daha məqsədəuyğun hesab olunub.

2.1. Silahlı münaqişə və təhsil

Müharibələr və silahlı münaqişələr bu gün də dünyanın müxtəlif bölgələrində davam etməkdədir və bu da insanlara tək-cə sosial və iqtisadi problemlər yaratmaqla məhdudlaşmır, yaşamaq, firəvan həyat sürmək, ən əsası, təhsil almaq hüququnu əlindən alır (Baran, 2021). Münaqişələr həyatın hər sahəsinə təsir etdiyi kimi, təhsilə də bir çox cəhətdən mənfi təsir göstərir. Şagirdlərin və müəllimlərin ölümü, yaralanması məktəblərin dağıdılması, uşaqların təhlükəli mühitlərdə təhsil alması ağıla gələn ilkin təsirlərdir. UNICEF-in (2017) hesabatında qeyd olunur ki, Cənubi Sudanda vətəndaş müharibəsinin uşaqlara təsiri daha çox olub. Bir çox insan öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalıb və aclıqla mübarizə aparıb. Ölkədə aclıq və zorakılıq baş verən zaman məktəblər talan edilib, dağıdılıb və ya hərbi məqsədlər üçün istifadə edilib. Bir çox müəllim və şagirdlər müxaliflər tərəfindən zorakılığa məruz qalıb, öldürülüb və ya orduya qatılmaq üçün

qaçırılıb. Bu məlumatlar bunu deməyə əsas verir ki, ölkədə vətəndaş müharibəsindən ən çox zərər çəkənlər təhsil işçiləri və təhsilənlərdir. Belə ki, minlərlə şagird öldürülüb, 2 milyon şagird evlərini tərk edib, 2300-dən çox şagird şikəst edilib, təxminən 19000 şagird zorla silahlı qruplara aparılıb. Bundan əlavə vətəndaş müharibəsində cinsi və sosial problemlər, gender əsaslı zorakılıq da müşahidə edilib (Muthanna və başqaları, 2022). 2017-ci ilə qədər 1200 şagird cinsi zorakılığa məruz qalıb və onların 99%-ni qızlar təşkil edib. Yaxın Şərqdə silahlı münaqişələr təhsilə güclü təsir göstərir. Fərdlərin, ailələrin və icmaların məcburi köçləri insan həyatına, o cümlədən təhsil prosesinə mənfi şəkildə təsir edib. Suriyadakı müharibə nəticəsində məktəbyaşlı suriyalı qaçqınların sayı 2012-ci ildə 100 mindən, 2015-ci ildə 1,3 milyona yüksəlib (Muthanna və başqaları, 2022). Türkiyədə suriyalı uşaqların məktəbə getməsi üçün dövlətin çoxlu səylərinə baxmayaraq, hələ də məktəbdən kənar qalan uşaqlar var. Məktəbyaşlı suriyalı uşaqların 41%-i təhsil proseslərinə cəlb edilməyib. Bu da məktəbdən kənar qalan təxminən 450 min məktəbyaşlı uşağın olması deməkdir. Bu həm də həmin uşaqların risk altında olduğu anlamına gəlir. Buna görə də həmin uşaqların qeydə alınması və təhsil prosesinə cəlb olunması vacibdir (Gencer, 2017). Bundan əlavə, İraqda silahlı qarşıdurmalar nəticəsində dövlətin ümumi və təhsil büdcəsinin düzgün idarə edilməməsi yoxsulluğa və işsizliyə səbəb olub. Bu şagird-müəllim nisbətinə və ixtisaslı müəllim çatışmazlığına gətirib çıxarıb. Bir çox şagirdlər məktəbə getmir, sonrakı yaşlarda təhsilə geri qayıdanlar isə adaptasiya oluna bilmir, dərslərini oxuya bilmir və ya yenidən məktəbdən uzaqlaşırırlar. Başqa bir münaqişə bölgəsi olan Yəmən kontekstində, təxminən iki milyon məktəbyaşlı uşaq hazırda məktəbdən kənardadırlar, onların 62%-i qızlardır. Müharibə ölkə üzrə 3700 məktəbin bağlanmasına gətirib çıxarıb (UNICEF, 2015). Yəməndə silahlı münaqişələr zamanı 720 məktəb tamamilə dağıdılıb, 466 məktəb məcburi köçkünlər üçün sığınacağa çevrilib, 134 məktəb isə hərbi məqsədlər üçün istifadə edilib.

Dünyanın bir çox yerində hazırda uşaqların sağlamlığa, qidaya, sevgiyə-bir sözlə zəruri qayğıya ehtiyacı var. Onların təhsildə, sosial və hüquqi sahədə yaşlarına uyğun hüquqlarının tapdalandığı görünür. Çünki uşaqlar silahlı münaqişələrdə istifadə olunur, müharibələrdə qurban verilir, müxtəlif yollarla zorakılığa məruz qalırlar (Bilgin, 2014). Türkiyənin Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu bölgələrində 30 ilə yaxındır ki, PKK və digər terror təşkilatlarının fəaliyyəti nəticəsində yaşanan zorakılıq, terror mühiti ucbatından baş verən, üstü açılmamış qətlər, adam oğurluğu, məcburi köçlər, insan hüquqlarına zidd hərəkətlər, təzyiq, kəndlərin boşaldılması, uşaq və gəncləri dağlara qaçırmaq, məktəbləri dağıtmaq, müəllimləri oğurlayıb öldürmək kimi mənfi hallar müşahidə olunmaqdadır (Bilgin, 2014). Müharibə fərdlərin fiziki, psixoloji və sosial sağlamlığına ziyan vurur, bütün dünyada ölüm və xəstələnmə hallarını artırır. Silahlı qarşıdurmalar nəticəsində evlər dağılır, ailələr parçalanır və icmalar məhv olur. Bu, onların bir-biri ilə münasibətlərində inam hissini yox edir. Sağlamlıq və təhsil xidmətlərini məhv edir (İncekar və Yıldız, 2022). Müharibə və münaqişələr səbəbindən uşaqların təhsil hüquqları pozulur. Dünyada humanitar yardım agentliklərinin üç faizindən azı təhsillə məşğul olur, hətta daha az hissəsi məktəblərdə işləyir, travmaya həssas yanaşma məsələsinə toxunur. Köçkün uşaqlar tez-tez ciddi fəvqəladə hallar, zorakılıq, ailə üzvlərinin itirilməsi və s. travmatik təcrübələr yaşayır (Maya Vafkı, 2019).

2020-ci ildə altı həftə davam edən münaqişə zamanı Ermənistan və Azərbaycan qüvvələri ilə de-fakto “Dağlıq Qarabağ təhlükəsizlik qüvvələri” arasında gedən döyüşlər 130-dan çox məktəb və uşaq bağçasının vurulması və ya dağılması ilə nəticələnib. Hər iki tərəfdən silahlı qüvvələrin və faktiki olaraq “Dağlıq Qarabağ təhlükəsizlik qüvvələri”nin məktəblərdən kazarma kimi istifadə etdiyi bildirilir. Bundan əlavə, münaqişə zamanı 54 Azərbaycan məktəbi də zədələnmiş və ya dağıdılmışdır. Azərbaycan hakimiyyətinin məlumatına görə, bir neçə uşaq bağçası, peşə məktəbi və incəsənət məktəbi vurulmuşdur. Bütün bu hücumlar Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə

tanınmış sərhədləri daxilində baş verib. Ermənistanda da iki məktəb döyüşlər zamanı partlayıcı silahlardan zərər görüb (GCPEA, 2022).

2.2. Müharibə travmaları

Dünyadakı uşaqların 92%-i ibtidai məktəbə getdiyi halda qaçqın uşaqların 61%-i ibtidai məktəbə gedə bilir, dünya üzrə uşaqların 84%-i orta məktəbdə oxuyarkən, qaçqın uşaqların təkcə 23%-i orta məktəbdə oxuya bilir (Kılıç və Özkör, 2019). Cənubi Sudanda vətəndaş müharibəsində təkcə məktəblərə ziyan dəyməyib. 2013-2017-ci illər arasında şagirdlər və müəllimlər də birbaşa hədəfə alınıb. Vətəndaş müharibəsində dərslərə basqınlar olub, şagirdlər, müəllimlər və məktəb rəhbərləri öldürülüb. Məktəblərdə 300-dən çox şagird girov götürülüb. Müharibə zamanı maaş almadıqları üçün etiraz edən otuzdan çox müəllim həbs edilib. Juba bölgəsində qeyri-dövlət silahlı dəstələri şagirdləri məktəblərdən zorla aparmağa başlayıblar. Bu da uşaqların müharibədə istifadə edilməsi ilə nəticələnib. Döyüşlərə cəlb edilən şagirdlərin əksəriyyətinin yaşı 18-dən aşağıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatında tərk edilmiş evlərdə yemək bişirən və təmizliklə məşğul olan məktəbyaşlı qızların cinsi zorakılığa məruz qaldığı qeydə alınıb (Baran, 2020). Müharibələr və onların təhsil prosesinə, şagirdlərə verdiyi zərər Azərbaycandan da yan keçməyib. Belə ki, 2020-ci ildə 44 günlük müharibədən psixoloji və emosional zərər görmüş şagirlərə dəstək üçün müəllimlərə təlimlər keçilib. Bu məqsədlə müəllimlər üçün 18 saatlıq təlim kursları təşkil olunub (ARTİ, 2021).

Qarabağ münaqişəsindən zərər çəkmiş cəbhəyanı bölgələr olan Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Gəncə, Goranboy rayonlarında fəaliyyət göstərən 1046 məktəb müəllimi (50 qrup) “Əsas sosial emosional bacarıqların inkişafı” mövzusunda onlayn təlimlərdə iştirak ediblər (ARTİ, 2021). Münaqişə bölgələrində uşaqlar və yeniyetmələr təhlükə ilə üz-üzə bir həyat yaşayır, şiddətə alışır və zorakılıq onların həyat tərzinə çevrilməyə başlayır (Bilgin, 2014). Neqativ psixoloji

problemlərin uşağın psixologiyasına təsiri onun yaşından, cinsindən, şəxsi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Müharibə və münaqişələr yaşayan uşaqlar emosional zorakılığa məruz qalmaqla yanaşı, ailə üzvlərini, evlərini, yaşayış yerlərini və digər sosial dayaqlarını itirmək, daimi qorxu içində yaşamaq, əlil olmaq, cəmiyyətdən kənarlaşdırılmaq, qaçqın olmaq və qaçqın düşərgələrində sui-istifadə olunmağa məruz qalmaq kimi neqativ hallarla üzləşə bilərlər. Eyni zamanda bu uşaqlarda posttravmatik stress pozğunluğu və nizamsız təkrarlanan davranış pozuntusu simptomları, narahatlıq və depressiya halları tez-tez müşahidə olunur (Bilgin, 2014). Bio-psixososial varlıq olan insanlara müharibə və münaqişələrin kompleks təsirləri və izləri həssas və risk altında olan uşaqlara təsiri böyüklərdən daha çoxdur. Bundan əlavə, köç proseslərində onlar öz mədəni keçmişlərini və yaşayış tərzlərini itirirlər. Travmatik köçkünlük və döyüş mühitində yaşayan uşaqlar bunun təsirlərini uzun müddət daşıyır, onlarda əmələ gələn ümitsizlik təhsilə cəlb olunduqda onların motivasiyalarına mənfi təsir edir, uyğunlaşma prosesini çətinləşdirir (Bilgin, 2014). Bu vəziyyət, məktəbdən yayınma hallarını artırır. Bunun qarşısını almaq üçün ilk növbədə köç ilə bağlı travma yaşamış uşaqlara fəal təhsil verilməlidir. Onların proseslərə daxil olmasına mane olan struktur maneələri aradan qaldırılmalıdır (Gencer, 2017). Müharibə və köçün yaratdığı travma həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə təsiri edir. Qızların və oğlanların fərqli həssaslığını nəzərə alaraq, travmanın təsirləri ilə mübarizə üçün metodların hazırlanmasında gender həssaslığı nəzərə alınmışdır. İstər müəllimlərdə, istərsə şagirdlərdə travmanın təsirlərinə baxdıqda, ən çox görülən iki təsir-oğlanlarda "ağressiv davranışlar", qızlarda isə "özünəqapanma" ilə müşahidə edilir (Kılıç və Özkor, 2019). Davam edən müharibələr ailələri və icmaları erkən nikah kimi zərərli addımlar atmağa vadar edə bilər. Bu, yeniyetmələr üçün cinsi zorakılıq hesab olunur. Bundan əlavə, münaqişə müxtəlif dini və ya etnik qrupların üzvləri arasında inamsızlığın yaranması da daxil olmaqla, icma quruluşunun zədələnməsi və strukturların

dağılması ilə nəticələnir (Jordans və başqaları, 2018). Buna görə də, müharibənin uşaqlara təsirini başa düşməyə və onları həll etməyə çalışarkən, bu çoxsaylı təsir yollarının hər birini nəzərə almaq vacibdir. Postmüharibə dövründə də stress pozğunluğu simptomlarının yüksək formaları, davranış və emosional simptomlar və pozğunluqlar, yuxu problemləri kimi əlamətlərə konfliktdən təsirlənən uşaq və yeniyetmələr arasında rast gəlinir (Jordans və başqaları, 2018). Müharibə dağıdıcı nəticələri uzun illərdir ki, müşahidə edilən kütləvi bir travmadır. Müharibələr bəşəriyyət tarixi qədər qədim bir fenomendir. Bir çox ölkələrdə daxili və xarici müharibələr hələ də davam edir. Dünyanın istənilən yerində gedən müharibə ilk növbədə o ölkəyə təsir edir. Ancaq müharibələr coğrafi və mədəni əlaqənin olmadığı bir çox ölkələrə də mənfi təsir göstərə bilər (Karakoç, 2022). Ona görə də müharibələrin qalibi yoxdur. Bu, qlobal ictimai problemdir. Müharibənin uzunmüddətli mənfi təsirlərinin qurbanı ən həssas qrup olan uşaqlar və yeniyetmələrdir. Onlar müharibədə zorakılığa məruz qalır və başqalarına möhtac vəziyyətə düşür. Valideynsiz qalan uşaqlar, kimsəsiz uşaq evlərinə və sığınacaqlara yerləşdirilirlər. Müharibə və münaqişələrdən əziyyət çəkmiş uşaqlar böyüdükdə cəmiyyətə qarşı daha çox zorakı və aqressiv davranışlar nümayiş etdirirlər. Buna görə də müharibədən sonrakı prosesdə reabilitasiya və sürətli bərpa çox vacibdir (Karakoç, 2022). Müharibələr nəticəsində yaranan məcburi köç insanlara müxtəlif mənfi təsirlər göstərə bilər. Məcburi köç zamanı işgəncə ilə yanaşı, fiziki və ya psixoloji bir çox travmatik təcrübə yaşana bilər. Travmaların sayı artdıqca reaksiyalar və buna uyğun olaraq artmaqdadır. Məcburi miqrasiya qurbanları ilə bağlı aparılan araşdırmaların nəticəsi bunun yaşayış şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Məcburi köçlərdən ən çox zərər çəkənlərin qadınlar və uşaqlar olduğu müəyyən edilib (Eroğlu, 2020). Onların əksəriyyəti miqrasiya səbəbindən sosial mühitini, ailəsini, qohumlarını itiriblər. Məcburi köçkünlər başqa yerlərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər, psixoloji problemləri artır, daha da

gərginləşirlər və stressli olduqları zaman tez-tez baş ağrısı problemi yaşadıkları görülür. Normal inkişaf mərhələləri məhv edilən və özünəinamsız böyüyən uşaqların yetkinlik dövrləri də bu travmalar səbəbiylə risk altındadır. Bu dövrlər nəzərə alındıqda, travmalarla böyüyən fərdlərin psixososial cəhətdən sağlam fərdlər olmasını gözləmək çətindir (Eroğlu, 2020). Müharibədən qaynaqlanan travma və travma sonrası stress pozğunluğundan təsirlənən uşaqlar müvafiq şəkildə müayinə və müdaxilə olunmadıqda travmalar təsirini davam etdirir və uşaqların akademik, koqnitiv inkişafına mənfi təsir göstərir. Uşaq anası, atası, qardaşı, bacısı, yaxın ailə üzvü, qohumu, dostu və ya müəllimini itiribse, yas prosesi ilə tanışlıq qaçınılmazdır. Bununla da məkanda və nizamda dəyişikliklər, vərdişlərə və rituallara maneələr yaradır, əşyaların və oyuncaqların itirilməsi, evdən, məktəbdən, doğma mühitdən uzaqlaşma, maddi çətinliklər isə uşağı gücsüz və ümitsiz edir (Eroğlu, 2020). Travmalara qarşı reaksiyanı aşağıdakı kimi yaş qruplarına bölmək olar:

1. 0-6 yaşlı məktəbəqədər uşaqların travmalara reaksiyaları: Bu dövrdə uşaqların əsas fizioloji ehtiyacları ödənilməli, özünə və ətraf mühitə inam hissi dəstəklənməlidir. Uşaqların bu yaş dövründə mənsub olduqları mühit və insanlar itirilməməli, qəfil dəyişikliklər yaşanmamalıdır. Travmatik dəyişikliklər zamanı uşaqların böyüklərin dəstəyinə ehtiyacı olur. Uşaqlar onlara lazım olan dəstəyi almadıqda özlərini müdafiəsiz və çarəsiz hiss edirlər (Eroğlu, 2020).

2. 6-12 yaşlı məktəb yaşlı uşaqların travmaya reaksiyaları: Bu dövrdə uşaqların nələrə məruz qaldığı vacibdir. Kütləvi informasiya vasitəsilə gördükləri müharibə görüntülərini buraxdığı izlərin öhdəsindən gəlmək üçün onlara koqnitiv, davranış və emosional möhkəmlilik lazımdır (Eroğlu, 2020). Bu qeyd olunanlar məktəblərdə öyrədilə və inkişaf etdirilə bilər. Lakin bu yaş dövründə uşaqlar yaşadıkları hadisələrə mənfi reaksiyalar verə bilirlər. Onlarda müharibənin təsiri yatmaq qorxusu, diqqəti cəmləməkdə və diqqət yetirməkdə çətinliklər yarada bilər. Ümumilikdə,

yaşadığı çətinliklər onun məktəbdəki uğuruna da mənfi təsir edə bilər. Bu zaman uşaq məktəbə getməkdən imtina edir, nəticədə öyrənmə və davranış pozğunluqları baş verir (Eroğlu, 2020).

3. Yeniyetmələrin travmaya reaksiyaları: Yeniyetməlik şəxsiyyətin formalaşması uğrunda mübarizənin yaşandığı bir dövrdür. Müharibə səbəbiylə onlar bəzən böyüklərin rolunu oynamalı olurlar. Nəticədə, həyatlarından, valideynlərindən, ailəsindən uzaq düşən, fiziki sağlamlığını və müstəqilliyini itirmə riski ilə üzləşən yeniyetmələrdə kədər, təklük və özünəqapanma kimi hisslər müşahidə oluna bilər. Bu depressiyaya müşayiət edən digər problemlər gərginlik, baş ağrıları və qarın ağrıları, təkrarlanan kabuslar və arzuolunmaz fiziki şikayətlərdir (Eroğlu, 2020). Yeniyetməlik dövründə qazanılmış mücərrəd təfəkkür qabiliyyəti yeniyetmələrə başlarına gələn hadisənin nəticəsini bir anda anlamağa və qiymətləndirməyə imkan verir. Ancaq bu vəziyyəti hərtərəfli dərk etmək onların müharibənin dağıdıcı və zərərli təsirlərini dərinlən yaşamlarına səbəb olur. Bu dərk etmə nəticəsində yeniyetmələrdə gələcəyə narahat və pessimist baxış formalaşır (Eroğlu, 2020). Yeniyetmələr yaşlarına görə həyatlarında daha çox bu cür travma alırlar. Onlar nəticə çıxarmaq üçün kifayət qədər zehni cəhətdən yetkindirlər. Ancaq yeniyetmələr çox zaman bu travmanın öhdəsindən gələ bilmirlər. Buna görə də riskli davranışlara müraciət edə bilirlər. Bunlar təcavüz, üsyankar davranış, asosiallıq, məktəb problemləri, uğursuzluqlar, ailə və sosial mühitlə əlaqənin zəifləməsi ola bilər.

Müşahidə olunan digər problemlər arasında bu travmaya məruz qalan yeniyetmələrin özünəhərmət və özünəinamının azalması da müşahidə olunur. Yeniyetmələr uşaqlardan fərqli olaraq hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qura bilsələr də, onlar da uşaqlar kimi günah və utanç hissi yaşayırlar (Eroğlu, 2020). Ümumiyyətlə, uşaqların depressiya, narahatlıq, sıxıntı, travma sonrası stress pozğunluğu və digər psixoloji problemlərlə üzləşməsi müharibə kontekstində geniş müşahidə edilir. Uşaqların sağlamlığı bu kimi kompleks təsirinə məruz qaldıqda, formal və ya

qeyri-formal təhsilə çıxışın olmaması onların müdafiəsi və rifahı üçün riskləri daha da artırır. Məktəb davamiyyəti psixoloji və sosial normallıq hissini bərpa etməyə kömək olur, həmyaşıdlar və pedaqoqlarla müsbət qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə sosial dəstək və qayğıya ehtiyacı təmin edir və mühüm həyat bacarıqlarının formalaşdırılması üçün imkanlar yaradır. Bu baxımdan, müharibə və münaqişə keçmiş cəbhəyanı bölgələrdə yaşayan uşaqların həyatına mənfi təsirlərini göstərir, onların psixoloji travmalarını dərinləşdirir (Babayeva və Öməröva, 2022).

2.3. Şagird rifahında məktəbin rolu

Sağlam xarakterə malik şəxsiyyətin formalaşdırılması ailənin, məktəbin və cəmiyyətin əsas hədəflərindən biri hesab olunur. Bunun həyata keçirilməsində isə məktəbin rolu xüsusilə önəmlidir (Bayramlı, 2023). Bütün cəmiyyətlərin sağlam təməllər üzərində inşası həmin cəmiyyətlərdə təhsilin inkişafına, bu inkişafın fonunda verilən təhsilə bağlıdır. Məktəb əsas baza təhsilinin formalaşdırılması ilə yanaşı, həm də sosiallaşma məkanıdır (Bayramlı, 2023). Bu sosiallaşma prosesi uşaqların doğulduğu cəmiyyətə gələcəkdə sağlam fərd kimi inteqrasiyasını təmin edir. Uşaqlar davranış formalarını, dəyərləri və digər münasibətləri məktəblərdə öyrənirlər. Ailədə başlayan münasibətlər məktəbdə yeni mərhələyə keçir. Məktəblər mövcud olduqları cəmiyyətlərin dəyərləri və digər mədəni xüsusiyyətlərin təbliğ olunduğu məkandır (Bayramlı, 2023). Məktəb həm də uşaqlarda olan müəyyən bacarıqların üzə çıxmasına, yeni bacarıqları formalaşdırılmasına şərait yaradır. Ailə ilə cəmiyyət arasında körpü rolunu oynayan müəssisə məktəbdir. Dünyanı anlayan, dəyərini bilən və daha yaxşı gələcəyi formalaşdırmaq üçün çalışan, sadəcə öz ölkəsinin deyil, dünyanın vətəndaşı olmağı hədəfləyən insan kapitalının formalaşdırılmasının yolu təhsildən, məktəbdən keçir (Bayramlı, 2023). Məktəblərin qeyd olunan roluna dair müxtəlif elmi tədqiqat mərkəzlərində, ali məktəblərdə tədqiqatlar aparılıb. Bu tədqiqatlar şagirdlərin rifahının təhsilin ümumi nəticələrinə təsirinin vacibliyini vurğulayır. Şagird rifahı konseptual olaraq sevgi, şəfqət

və sosial məsuliyyət prinsiplərinin və dəyərlərinin tədris və təlim prosesində zəruriliyini əsas hesab edir (Seden və başqaları, 2020). Şagird rifahı gündəlik tədrisin əsas aspektidir və təhsil tədqiqatlarında aktual mövzulardan biridir. Rifahın təhsil və şagirdlərin inkişafında rolu ilə bağlı çağırışların əhəmiyyəti bu sahədə tədqiqatların artmasına səbəb olub. Rifah, ümumiyyətlə, fərdlərin özlərinin həyata keçirə bildiyi, dəyişikliklərə, çağırışlara və çətinliklərə cavab vermək bacarığı kimi təsvir edilir. Bu yanaşmada məktəb şagirdlər üçün şəffaf, demokratik və obyektiv tədris şəraiti təmin etməklə əlverişli və təhlükəsiz öyrənmə mühiti yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, şagirdin akademik nəticələrində, sosial və emosional inkişafında məktəbin və müəllimlərin yanaşması mühüm rol oynayır (Seden və başqaları, 2020). Yaxşı məktəb şagirdin rifahını inkişaf etdirən məktəbdir. Müəllim və valideyn əməkdaşlığı ilə şagirdlərin rifahını yüksəltmək, onların xoşbəxt olmasına şərait yaratmaq, dəstəkləyici mühit qurmaq müasir məktəbin əsas vəzifəsidir (Aulia, 2018).

Aulianın (2018) qeyd etdiyi vəzifəsini icra edə bilən məktəblər təhsilin ümumi məqsədlərinə xidmət etmiş sayıla bilər. Çünki təhsil cəmiyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi güclənməsində, yaşamasında və ya onların inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Bugünkü elm və texnologiyadakı sürətli dəyişikliklər ixtisaslı insan resurslarının hazırlığını və bu dəyişikliklərə uyğunlaşmağı zəruri edir. Hər bir dövlətin fərqli təhsil sistemi və təhsil siyasəti var. Bu siyasətlərin nəticəsində xalqların gələcəyi, firavanlığı, inkişafı müəyyən edilir (Ersoy və Kocaman, 2021). Ölkələr təhsil sistemlərini daim təkmilləşdirirlər. Bu məqsədlə müqayisəli təhsil araşdırmaları aparılır və qabaqcıl təhsil təcrübələri öyrənilir. İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra Qərbdə dünyasında məktəblərdə uşaqların rifahına maraq artıb. Hökumətlər inkişaf etdikcə məktəblər şagirdlərin təkə fiziki sağlamlığı ilə deyil, həm də onların psixososial vəziyyəti ilə maraqlanırlar (Ersoy və Kocaman, 2021). Psixososial sağlamlıq müəllimlərdən şagirdlərin rifahı üçün daha çox

işlər görməyi tələb edir. Bu baxımdan dünyada müxtəlif müsbət təcrübələr mövcuddur. Məsələn, İsveçli şagirdlərin rifahı üçün görülməli olan işlər məktəbdə müxtəlif peşəkarlar tərəfindən həyata keçirilir. Bununla belə, tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlarla işləyən müxtəlif peşə sahiblərinin məsuliyyət sahələri arasında sabit sərhəd yoxdur. Məktəbdə tədris ilə məşğul olmayan bir çox psixoloq, kouç və məsləhətçi İsveç məktəblərində sosial işin təşkili çərçivəsində məktəb daxilində və xaricində müxtəlif səviyyələrdə işlər görür. Məktəblərdə sosial iş birbaşa şagirdlərin rifahının artırılmasına yönəlib (Ersoy və Kocaman, 2021). Məktəblərdə sosial işçilər üçün müəyyən edilmiş vəzifələrə şagirdlərə və şagird qruplarına məsləhət vermək, müxtəlif yaş qruplarına sosial və emosional dəstək göstərmək, zorakılığa və ya narkotik istifadəsinə qarşı mübarizə aparmaq, maarifləndirmək, şagirdlərin inkişafının monitorinqi və prosesin digər tərəfləri ilə məsləhətləşmələr aparmaq daxildir. Məktəb rəhbərliyi sosial işçilərin şagirdlərlə müntəzəm əlaqə saxlamasını tələb edir (Ersoy və Kocaman, 2021). Bu işçilərin fəal rol aldığı məqamlar aşağıdakı kimidir; şagird problemləri, davamsızlıq, həmyaşdqların zorakılığı, depressiya, narahatlıq, həddindən artıq məktəb yorğunluğu və kobud davranış, şəxsiyyət böhranı və intihar cəhdləri. Məktəb daxilində şagirdlərin rifahına nəzarət ilə yanaşı, məktəb sosial işçiləri şagirdlərin məktəbdən kənar münasibətləri ilə də məşğul olurlar və şagirdlərin rifahı üçün müvafiq məsələləri həll edirlər (Ersoy və Kocaman, 2021). Ancaq məktəbdə və sinifdə şagirdlərin monitorinqi və mənfi hallara müdaxilə etmək, dəstək göstərmək daha asandır. Hər gün şagirdlərin siniflərdə müəllimlərinin qarşısındadırlar. Müəllimlərin müşahidəsi və lazımi formada müdaxiləsi məktəblərdə şagird rifahı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sinif rifahının və onun öyrənmə ilə əlaqəsinin konseptuallaşdırılmasında şagirdlərə təsir edən müxtəlif amillər ortaya çıxır 1) müəllimin səriştəsi; 2) fiziki mühit; 3) sinif davranışının idarə edilməsi; 4) şəxsiyyətlərarası münasibətlər; 5) dərslərin ləvazimatları 6) sinif rifahı. (Ersoy və Kocaman, 2021).

Tədqiqatlarda müəllimlərin sevgi, qayğı və dəstək göstərməsinin sinif rifahının yüksəldilməsinə töhfə verdiyi qeyd olunur (Seden və başqaları, 2020). Şagirdlərə görə, effektiv öyrənmək üçün onlara sinifdə əlverişli mühit təmin edilməli, fiziki, psixoloji, emosional və akademik ehtiyacları ödənməli və bərabər imkanlar yaradılmalıdır. Müsbət şagird-müəllim münasibətlərinə əsaslanan sinif mühitləri nəticəni yaxşılaşdırır. Şagird-müəllim və şagird-şagird münasibətlərini güclü edən amillər tərəflərin bir-birini yaxşı tanıması, qarşılıqlı etibar və qayğıdır (Seden və başqaları, 2020). Sinif rifahının şagird üzərində əhəmiyyətini öyrənmək üçün şəxslərarası münasibətlərin və yaşadığı mühitin şagird rifahına təsirinin əsas rol oynadığını bilmək lazımdır. Müvafiq olaraq, münaqişə və fəvqəladə hallardan təsirlənən əhali içərisində ən həssas qrup olan uşaq və yeniyetmələr arasında davamlı işin aparılması vacibdir (Baker və başqaları, 2016). Eləcə də onların zehni sağlamlığının və psixososial rifahının qorunması üzrə adekvat addımların atılması da zəruri hesab olunur. Beynəlxalq təhsil hesabatlarına əsasən, məktəb əsaslı dəstək proqramları münaqişə və ya fəlakətdən təsirlənən uşaqların və yeniyetmələrin əksəriyyətinin bərpasına kömək edə bilir (Baker və başqaları, 2016). Təhsil müəssisələri həm öyrənmə məkanı, həm də yeniyetmələrin sosial, emosional rifahının zəmanəti olan qurumlardır. Xüsusilə, fəvqəladə vəziyyətlərdə yaşanan stresli hadisələrin psixoloji travmalarının aradan qaldırılması məktəbin üzərinə düşür. Bu məqsədlə məktəblər müəyyən monitorinqlər aparır, şagirdləri diaqnostika edir və onlara uyğun dəstək proqramları təşkil edir (Baker və başqaları, 2016). Sözügedən proqramlar uşaq və yeniyetmələri stresli hadisələrin və vəziyyətlərin mənfi təsirlərini minimuma endirməyə, mübarizə qabiliyyətlərini gücləndirməyə, ünsiyyəti yaxşılaşdırmağa, sosial-emosional bacarıqlarını artırmağa, öz emosiyalarını daha yaxşı başa düşməyə, idarə etməyə və daha çox aidlik hissini inkişaf etdirməyə kömək edir. Şagirdlərdə travmatik simptomları azaltmağa və itki, qorxu, stressin öhdəsindən gəlməyə dəstək olur

(UNICEF, 2016). Bir çox ölkələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin sosial və emosional bilik və bacarıqları uşaqların psixososial vəziyyətinə müsbət dərəcədə təsir göstərir və onların psixoloji sağlamlıqla bağlı problemlərini həll etməyə köməklik edir (UNICEF, 2016). Belə ki, müvafiq sahədə təlim keçirilmiş müəllimlər psixososial məsələləri pedaqogika, dərsin planlaşdırılması və sinif idarəçiliyinə inteqrasiya edərək, şagirdləri rifahının yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığının inkişafında məktəb psixoloqlarının rolu da danılmazdır. Onlar uşaqların psixososial ehtiyaclarının qarşılansında profilaktik yanaşmadan istifadə etməklə hərtərəfli dəstək göstərmək imkanına malikdirlər. Məhz bu səbəbdən, mütəxəssislər tərəfindən məktəbasanlı dəstək proqramlarına psixoloqların daxil edilməsi və onlarla pedaqoqlar arasında əməkdaşlığın yaradılması məsləhət görülür (Vranda, 2015).

Davam edən münaqişə və zorakılıq mühitinin qurbanlarının yaralarını sarımaq, müdafiə etmək, münaqişə zonalarında sülh yaratmaq, baş vermiş mənfi təsirləri aradan qaldırmaq, profilaktik və kompensasiya proqramlarının hazırlanması, uşaqların ideoloji səbəblərə görə münaqişələrdə iştirakının qarşısının alınması vacibdir (Bilgin, 2014). Beləliklə, qarşıdurma, terror və zorakılıq mühitində yaşayan, müxtəlif təsirlərə məruz qalan məktəblilər cəmiyyətə sağlam bir fərd kimi qazandırılmış olacaq. Hər kəs üçün ölkənin əmin-amanlığı, firavanlığı, insan ölümlərinin azalması və sülh quruculuğu vacib məsələ olmalıdır. Bunun davamlılığının təmin edilməsi uşaqların rifahı və gələcəyi üçün əhəmiyyətlidir (Bilgin, 2014).

Münaqişə zonalarında effektiv və əhatəli təhsil siyasətinə ehtiyac olduğu aydın görünür. Vəziyyəti müsbətə çevirmək birbaşa təhsil siyasəti, dəstək proqramlar və islahatlarla bağlıdır. İlk növbədə məcburi köçkün düşən şagirdlərin vəziyyətinin öyrənilməsi və lazımi dəstəyin göstərilməsi önəmlidir (Gencer, 2017). Onların təhsil prosesinə daxil olmasına mane olan amilləri

aradan qaldırmaq lazımdır. Bu məqamda prosesə ailə-məktəb-cəmiyyət əməkdaşlığı vasitəsilə müxtəlif formalarda dəstək olmaq vacibdir (Gencer, 2017).

Məktəb sosial xidməti uşağın təhlükəsiz mühitdə böyüməsinə mane olan “riskli vəziyyətləri” əvvəlcədən aşkarlayır və bu yolla uşaqları riskli vəziyyətə düşməkdən qoruyur. Bu baxımdan məktəbdə sosial iş çox əhəmiyyətlidir (Gencer, 2017). Hazırda altmışa yaxın ölkədə məktəbdə sosial işlə şagird rifahı arasındakı əlaqə öyrənilir. Müxtəlif formalarda həyata keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, məktəbdə sosial iş və şagird rifahı xidməti həm təhsil sisteminin daha səmərəli olması, həm də təhsilənləri dəstəkləmək və qorumaq baxımından əsas ehtiyacdır (Gencer, 2017).

2021-ci ildə Azərbaycanda cəbhəyanı bölgələrdən olan 1025 valideynə (40 qrup) psixi sağlamlıq və psixososial rifah, uşaqların psixososial rifahının yüksəldilməsi, dəstəkləyici ünsiyyət üsulları və digər mövzular üzrə 4 akademik saatlıq vebinar təşkil edilibdir (ARTİ, 2021). Valideyn və ailə, müsbət valideynlik, münaqişədən təsirlənən uşaqların ruhi sağlamlığı və psixoloji rifahını dəstəkləməyə yardım etmək məqsədilə təşkil olunan vebinarlarda valideynlərə psixi sağlamlıq və psixososial rifah, böhran dövrlərində müxtəlif yaşlı uşaqların stressə reaksiyası və stressin göstəriciləri barədə məlumat verilmiş, eləcə də valideynlərə uşaqların emosional zəkasının yüksəldilməsi və böhranla üzləşən uşaqlara psixososial dəstək göstərilməsi üçün dəstəkləyici ünsiyyəti inkişaf etdirməkdə tövsiyələr verilibdir. Vebinarlar zamanı, həmçinin, layihə çərçivəsində valideynlər üçün hazırlanan videoroliklər nümayiş etdirilib (ARTİ, 2021). Burdan da aydın olur ki, ölkə miqyasında, əsasən də, müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının yüksəldilməsi təhsilin aktual məsələlərindən biridir. Bunun üçün xüsusilə keçmiş cəbhəyanı bölgələrdə şagirdlərlə xüsusi işlər aparılır, onların psixoloji və emosional sağlamlığının inkişafı üçün proqramlar hazırlanır və icra olunur (ARTİ, 2021).

FƏSİL III

METODOLOGIYA

Bu araşdırma Ağdam rayonunun köhnə cəbhə xəttində yerləşən məktəblərində müharibədən təsirlənən şagirdlərin rifahını tədqiq edir. Tədqiqat zamanı müharibə zonasında yerləşən məktəblərdə şagirdlərin rifah səviyyəsini müəyyən etmək üçün kəmiyyət metodundan istifadə edilib. Tədqiqat kəmiyyət yanaşmasının təsviri tədqiqat alt üsuluna aiddir. Bu üsul bir fenomenin populyasiyadakı durumu haqqında fikirlər verir, vəziyyəti təsvir edir (Şahbazov, 2019). Kəmiyyət metodunda tədqiqatçı rəqəmlərlə və ədədlərlə işləyir (Şahbazov, 2019). Kəmiyyət yanaşmasını icra edərkən tədqiqatda şagirdlərin rifah səviyyələrini qiymətləndirmək üçün şagirdlər arasında sorğu aparılıb.

3.1. Validlik və etibarlılıq

Bu tədqiqatda validliyin təmin olunması üçün məlumat toplama alətinin elmi sınaqdan keçmiş olmasına diqqət edilibdir. Bu məqsədlə Moulton və Gehlbach-ın (Panorama student well-being survey) şagirdlərin rifahı sorğusu (2021) Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, dil müxtəəssisinə göstərildikdən sonra müvafiq dəyişikliklər edilərək Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq istifadə olunub. Bu sorğu alətinin etibarlılığı əvvəlcə Cronbach's Alpha proqramı vasitəsi ilə yoxlanılıb və 0.92 uyğunluq ortalaması əldə edilib. Sonra isə pilot olaraq 20 şagird ilə sınaqdan keçirilib, lazımi düzəlişlər edilib son hala gətirilərək hədəf seçilmiş məktəblərin 782 nəfər IX, X və XI sinif şagirdlərinə təqdim edilib.

3.2. Məlumatların toplanması

Kəmiyyət metodu vasitəsi ilə müharibə zonasında olan məktəblərdə şagirdlərin rifahını qiymətləndirmək üçün qapalı sorğu anketi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması üçün tərcümə edildikdən sonra dil mütəxəssisinə təqdim edilərək, müvafiq düzəlişlər edilibdir.

Bu sorğu anketi Moulton və Gehlbachın hazırladığı sorğudur. Sorğu emosional rifah, sosial rifah, akademik rifah və fiziki rifah da daxil olmaqla, şagird rifahı ilə bağlı bir sıra məsələləri əhatə edir. Tədqiqatın ümumi populyasiyası cəbhə xəttindəki 20 məktəbdir. Tədqiqatda nümunə olaraq bu 20 məktəbin minimum 10-u diqqət mərkəzinə alınıb və həmin 10 məktəbin IX, X və XI siniflərində təhsil alan bütün şagirdlər sorğuya daxil edilibdir.

Nəticələrin ümumi vəziyyəti əks etdirməsi üçün tədqiqat iştirakçıları olan şagirdlərin ümumi populyasiyanın 40%-i olmasının təmini nəzərdə tutulsa da, hədəf məktəblərin IX, X və XI siniflərdə təhsil alan şagirdlərin 90 %-dən çox hissəsi bu sorğuda iştirak edibdir.

3.3. Məlumatların təhlili

Sorğulardan əldə edilən kəmiyyət məlumatları təsviri statistik məlumatlardan istifadə etməklə təhlil edilib. Məlumatları ümumiləşdirmək və şagird rifahındakı problemləri müəyyən etmək üçün təsviri statistika çıxarılıb. Bu çərçivədə şagirdlərin demoqrafik vəziyyəti, genderi, yaşı haqqında məlumatlar alınaraq ortalama, medi an və standart kənarlaşma hesablanıb (Alemin və Bekce, 2021).

3.4. Etik Mülahizələr

Tədqiqat zamanı iştirakçıların razılığı, şəxsi məlumatların məxfiliyi və iştirakçılara hörmət daxil olmaqla, digər etik prinsiplərə riayət olunubdur. Bu həm də əldə olunan məlumatların etibarlılığına töhfə verir (Baran, 2021). Məlumatların toplanmasından əvvəl bütün iştirakçılardan razılıq alınıb, onlara tədqiqatın məqsədi, iştirak prosedurları və istənilən vaxt geri çəkilmək hüququ barədə məlumat verilibdir. Bundan əlavə, qeyd olunub ki, bütün şəxsi məlumatlar anonimləşdirilməklə qorunacaq, iştirakçılara hörmət və həssaslıqla yanaşılacaqdır.

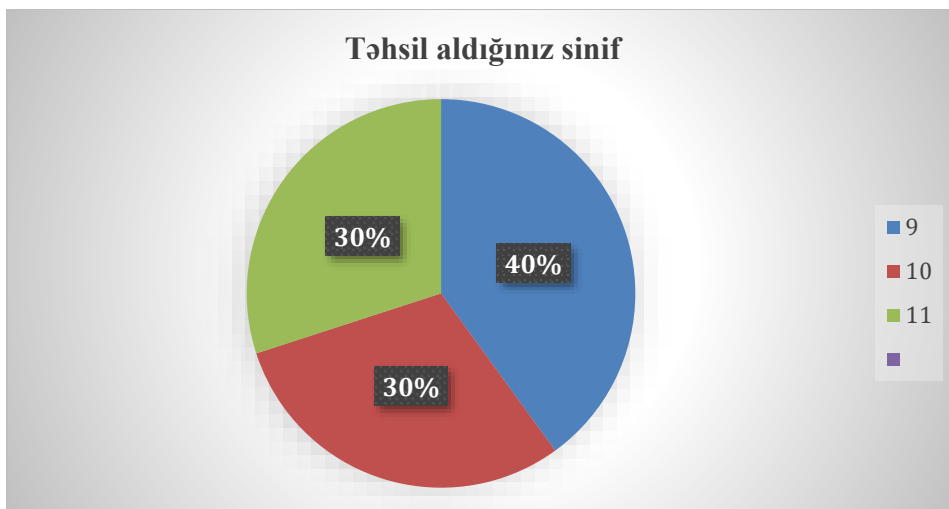
IV FƏSİL

TAPINTILAR

Bu araşdırmanın məqsədi müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının öyrənilməsi idi. Bunun üçün Ağdamın keçmiş cəbhəyanı ərazisində yerləşən, atəşkəs və müharibə zamanı hücumla məruz qalmış 10 kənd məktəbinin IX, X və XI sinfində təhsil alan 782 şagird hədəf qrupu olaraq seçilibdir. Bu araşdırma layihəsində kəmiyyət metodundan istifadə edildiyi üçün şagirdlər 34 sualdan ibarət anket sorğusunu cavablandırıblar. Şagirdlərdən 716 nəfəri sorğuda iştirak edib. Suallar hədəf qrupuna iki başlıq altında (Şagird emosiyaları və məktəb mühiti) təqdim edilib.

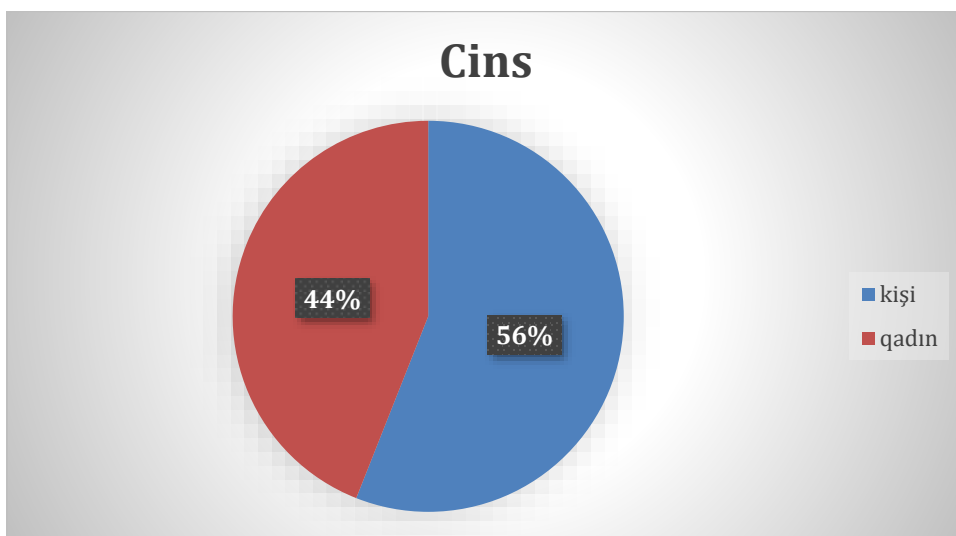
4.1. Şagird emosiyaları

Bu bölmədə şagirdlərə təqdim olunmuş 18 sual onların hissələrini, emosiyalarını, özlərini necə hiss etmələrini, xoşbəxtlik və həyatdan məmnunluq dərəcəsini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulubdur. Bununla əlaqədar Beynəlxalq Qiymətləndirməyə (PISA, 2022) nəzər saldıqda görürük ki, sorğuda iştirak edən azərbaycanlı şagirdlərin 75 faizi məktəbdə özünə asanlıqla dost tapa bildiyini deyib. Eyni qədər şagird isə özünü məktəbinə aid hiss edir. Bu göstəricilər OECD ölkələri üzrə də eyni səviyyədədir. Ancaq azərbaycanlı şagirdlər arasında məktəbdə özünü yalnız hiss edənlərin göstəricisi 25 %-dir. Bu da OECD ölkələri ilə müqayisədə 16 % daha yüksəkdir. Bu sorğunun ancaq Bakı məktəbləri arasında keçirildiyini nəzərə alaraq, Ağdamda rayonunda müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahını öyrənmək üçün bu sorğunun nəticəsində məktəblərə təqdim edilmiş “Müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində istifadə olunan təcrübələr” adlı bröşürün faydalı olacağı ehtimal olunur.

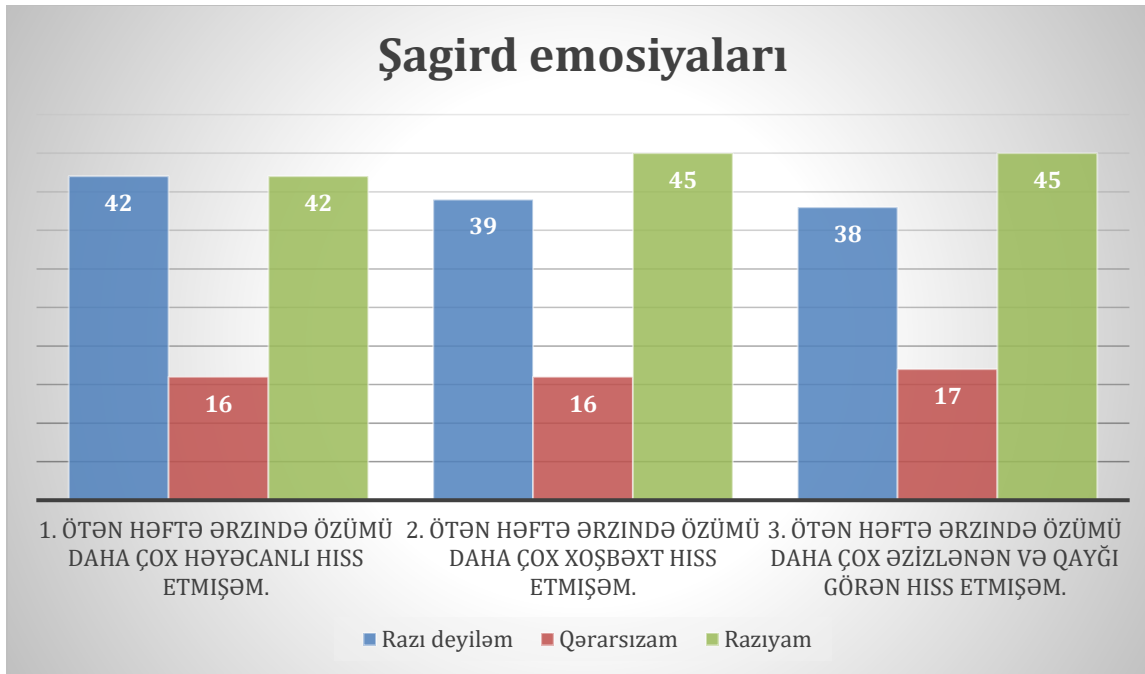
Qrafik 1. Respondentlərin təhsil aldıkları sinif

Qrafik 1-ə baxdıqda görürük ki, hədəf seçilmiş 10 məktəbdə təhsil alan 782 nəfər IX, X və XI sinif şagirdindən 716 nəfəri sorğuda iştirak edibdir. Sorğuda iştirak edən şagirdlərin 40 % -i IX sinif, 30% -i X sinif, 30% -i isə XI sinif olmuşdur.

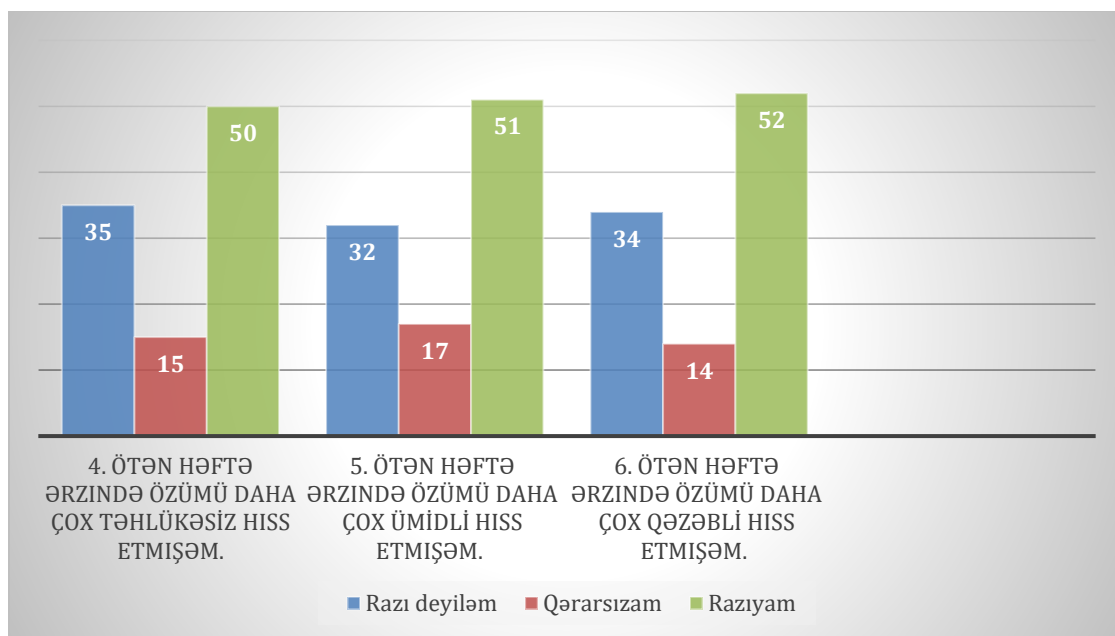
Qrafik 2. Cins kateqoriyası

Qrafik 2-də sorğuda iştirak edənlərin cins bölgüsünə baxdıqda görə bilərik ki, respondentlərin 56 %-i qadın, 44 % -i isə kişi olubdur.

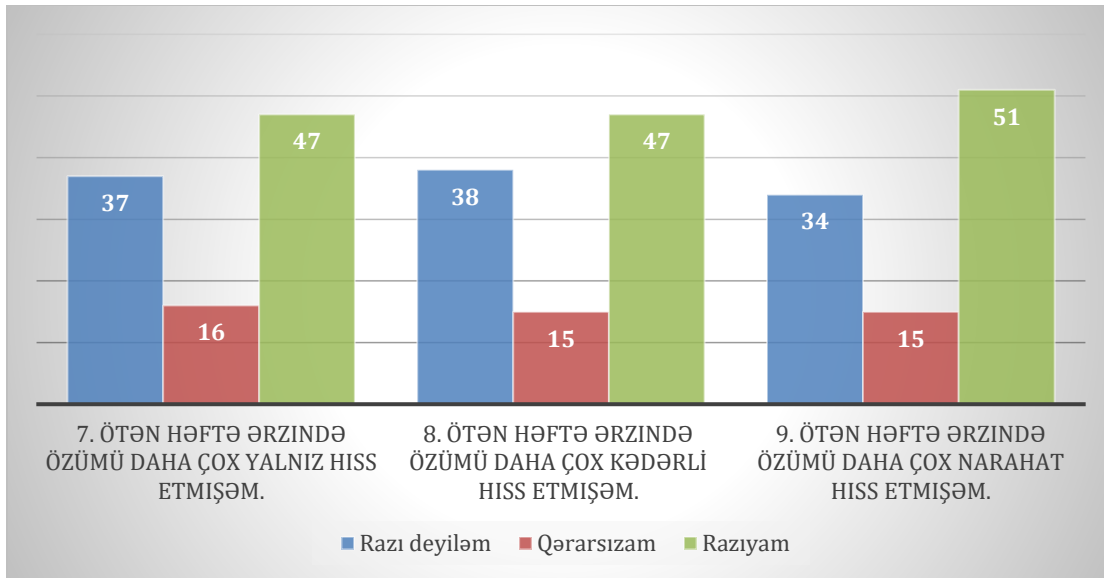
Qrafik 3. Şagird emosiyaları

Qrafik 3-də birinci suala cavab verən şagirdlərin 42 %-i həyəcanlı olmadığını, 16 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısı qaldığını, 42 %-i isə özünü həyəcanlı hiss etdiyini bildiribdir. İkinci sualı cavablandıran şagirdlərin 39 %-i özünü xoşbəxt hiss etmədiyini, 16 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısı qaldığını, 45 %-i isə özünü xoşbəxt hiss etdiyini vurğulayıbdır. Üçüncü suala cavab verən şagirdlərin 38 %-i özünü əzizlənən və qayğı görün hiss etmədiyini, 17 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısı olduğunu, 45 %-i isə özünü əzizlənən və qayğı görün hiss etdiyini bildiribdir.

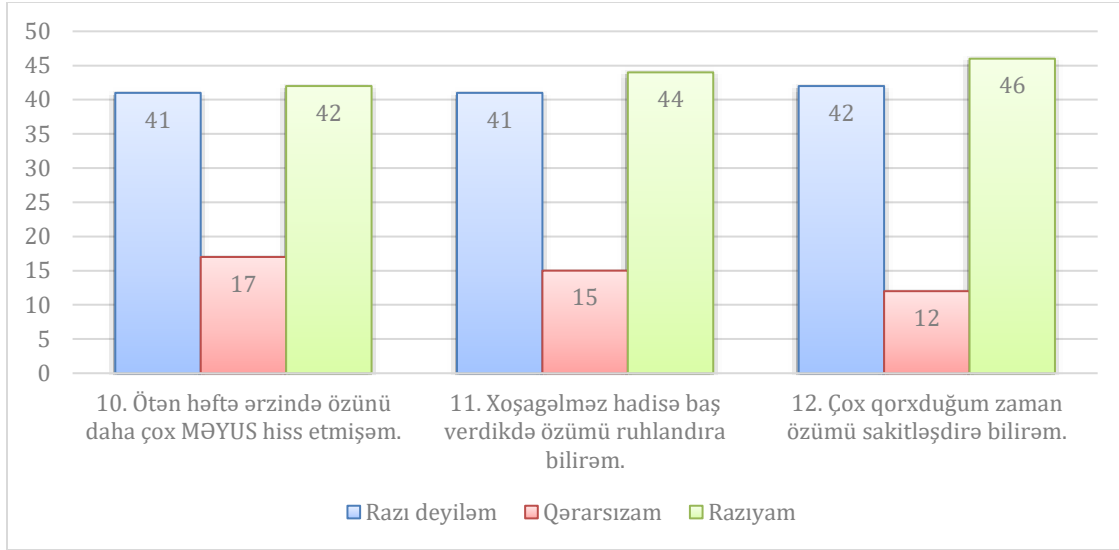
Qrafik 4. Şagird emosiyaları

4-cü qrafikdə suallar üzrə cavablar aşağıdakı kimi əks olumuşdur. Dördüncü suala cavab verən şagirdlərin 35 %-i özünü təhlükəsizlikdə hiss etmədiyini, 15 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısız qaldığını, 50 %-i isə özünü təhlükəsizlikdə hiss etdiyini vurğulayıbdır. Beşinci suala cavab verən şagirdlərin 32 %-i özlərini ümitsiz hiss etdiyini, 17 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 51 %-i isə özünü ümidli hiss etdiyini bildiribdir. Altıncı suala cavab verənlərin 34 %-i özünü qəzəbli hiss etmədiyini, 14 %-i bu suala cavab verməkdə tərəddüd etdiyini, 52 %-i isə özünü qəzəbli hiss etdiyini bildiribdir.

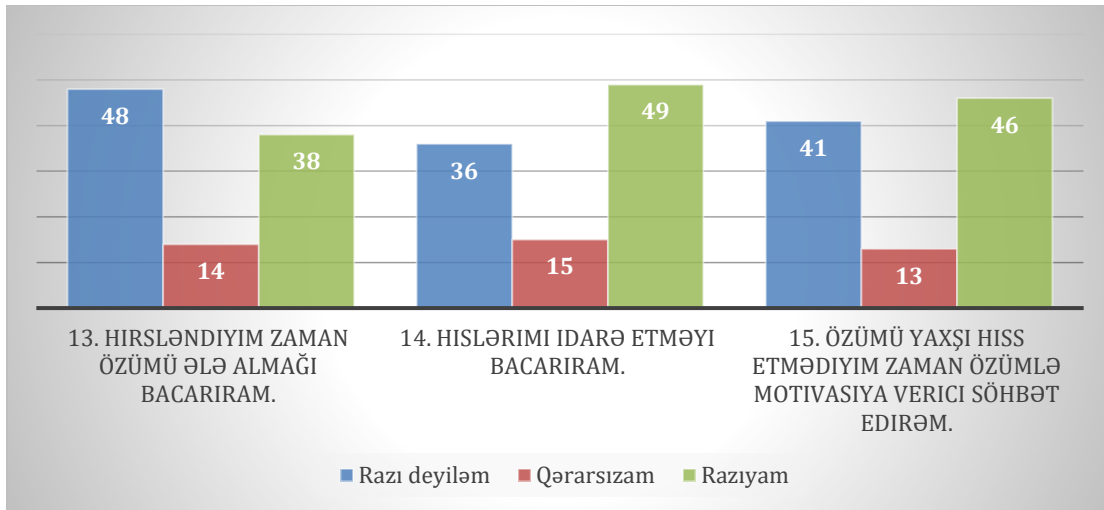
Qrafik 5 Şagird emosiyaları

5-ci qrafikdə yeddinci sualı cavablandırarkən şagirdlərin 37 %-i özünü yalnız hiss etmədiyini, 16 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısı olduğunu, 47 %-i isə özünü yalnız hiss etdiyini təsdiq etmişdir. Səkkizinci sualı cavablayan şagirdlərin 38 %-i özünü kədərli hiss etmədiyini, 15 %-i isə bu sualı cavablandırmaqda qərarlısı olduğunu, 47 %-i isə özünü kədərli hiss etdiyini qeyd edibdir. Doqquzuncu suala cavab verənlərin 34 %-i özünü narahat hiss etmədiyini, 15 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 51 %-i isə özünü narahat hiss etdiyini vurğulayıbdir.

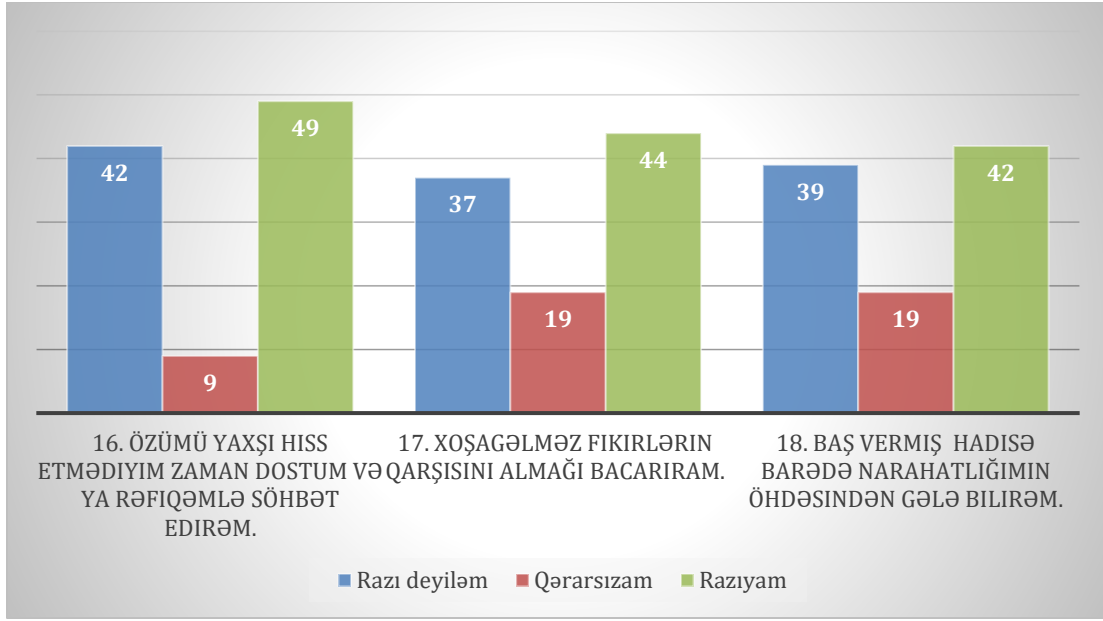
Qrafik 6. Şagird emosiyaları

6-cı qrafikdə onuncu sualı cavablandıran şagirdlərin 41 %-i özünü məyus hiss etmədiyini, 17 %-i bu suala cavab verməkdə tərəddüd etdiyini, 42 %-i isə özünü məyus hiss etdiyini bildiribdir. On birinci sualı cavablandıran şagirdlərin 41 %-i xoşagəlməz hadisə olanda özünü ələ almağı bacarmadığını, 15 %-i bu sualı cavablandırmaqda çətinlik çəkdiyini, 44 %-i isə özünü ələ almağı bacardığını vurğulayır. On ikinci sualı cavablandıran şagirdlərin 42 %-i qorxduğu zaman özünü sakitləşdirməyi bacarmadığını, 12 %-i bu sualı cavablandırmaqda tərəddüd etdiyini, 46 %-i isə qorxduğu zaman özünü sakitləşdirməyi bacardığını qeyd edibdir.

Qrafik 7 Şagird emosiyaları

7-ci qrafikdən on üçüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 48 %-i hirsələndiyi zaman özünü ələ almağı bacarmadığını, 14 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 38 % -i isə hirsələndiyi zaman özünü sakitləşdirməyi bacardığını vurğulayıbdır. On dördüncü suala cavab verənlərin 36 %-i hisslərini idarə etməyi bacarmadığını, 15 %-i bu sualı cavablandırmada çətinlik çəkdiyini, 49 %-i isə hisslərini idarə etməyi bacardığını qeyd edibdir. On beşinci sualı cavablandıran şagirdlərin 41 %-i özünü yaxşı hiss etmədikdə özü ilə motivasiyaedici söhbət apara bilmədiyini, 13 % şagird bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 46 % şagird isə özünü yaxşı hiss etmədikdən özü ilə motivasiyaedici söhbət aparmağı bacardığını vurğulayıbdır.

Qrafik 8. Şagird emosiyaları

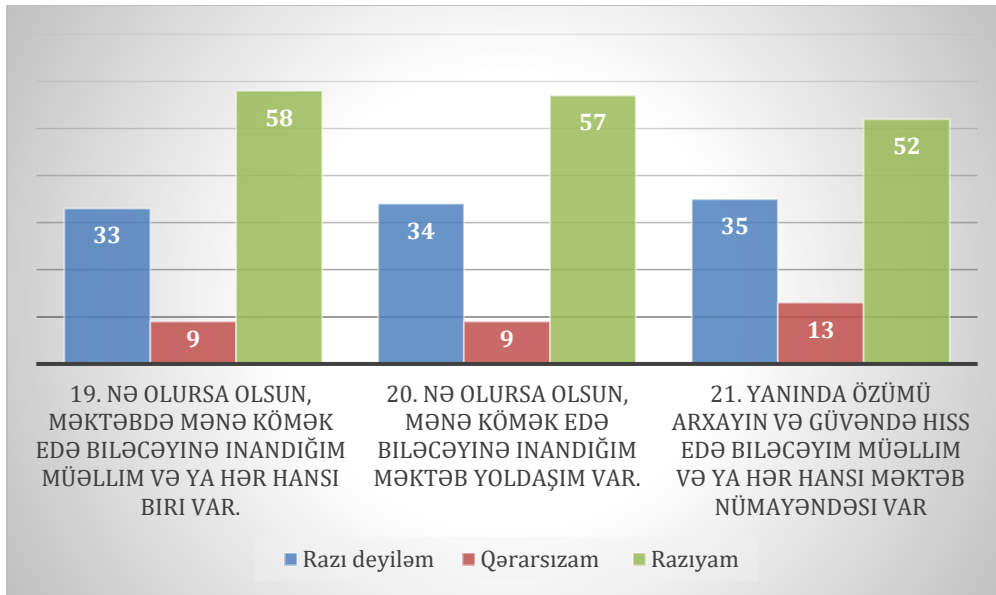
8-ci qrafikdə on altıncı sualı cavablandıran şagirdlərin 42 %-i qeyd edib ki, özümü yaxşı hiss etmədikdə dostum və ya rəfiqəmlə söhbət etməyi bacarmıram. 9 % şagird bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 49% şagird isə özünü yaxşı hiss etmədikdə dostu və ya rəfiqəsi ilə söhbət etdiyini bildiribdir. On yeddinci sualı cavablandıran respondentlərin 37 %-i xoşagəlməz fikirlərin qarşısını almağı bacarmadığını vurğulayıbdir. 19 % şagird bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 44 %-i isə xoşa gəlməz fikirlər zamanı bunun qarşısını almağı bacardığını qeyd edibdir. On səkkizinci sualı cavablandıranların 39 %-i baş vermiş hadisə barəsində narahatlığının öhdəsindən gəlməyi bacarmadığını, 19 %-i bu sualı cavablandırmaqda qərarlı olduğunu, 42 %-i isə hadisə baş verdikdə narahatlığının öhdəsindən gəlməyi bacardığını vurğulayıbdir.

4.2. Məktəb mühiti

Məktəbdə və məktəbdəkənar mühitdə şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı, müəllimlərlə və digər üzvlər ilə münasibətlər, məktəbin şagirdlər üçün sevilən, təhlükəsiz bir yer olub, olmadığını 19-34-cü suallar vasitəsi ilə öyrənilməsi mümkün olubdur. Belə ki, sorğunun nəticələri Azərbaycanda keçirilmiş Beynəlxalq Qiymətləndirmənin (PISA,2022) nəticələri ilə üst-üstə düşür. PISA sorğuda iştirak edən azərbaycanlı şagirdlərin 23 %-i bildirib ki, onlar məktəbə gedərkən və məktəbdə özlərini təhlükəsiz hiss etmirlər. Müqayisə üçün bildirək ki, OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələri üzrə eyni göstərici cəmi 8 %-dir. Yəni, Azərbaycanda qeydə alınan göstərici OECD ölkələri ilə müqayisədə təxminən üç dəfə yüksəkdir.

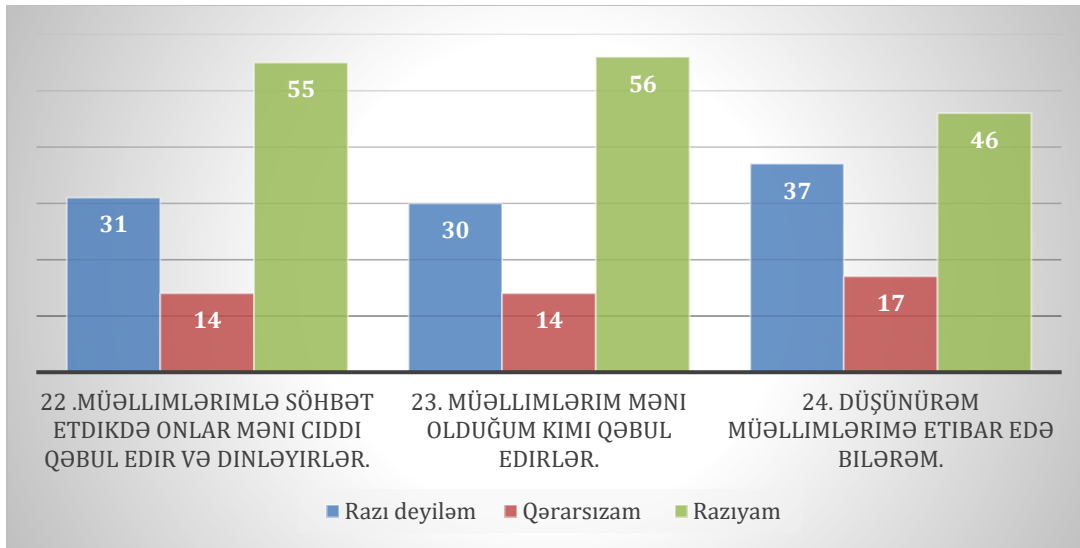
Azərbaycanla bağlı diqqət çəkən məqamlardan biri də şagirdlərin hətta sinif otağında belə özlərini təhlükəsiz hiss etməmə göstəricisinin yüksək olması ilə bağlıdır. Azərbaycandan sorğuya qatılan şagirdlərin 20 %-i sinif otaqlarında özlərini təhlükəsiz hiss etmədiyini bildirib. Bu göstərici üzrə sorğuya qatılan ölkələr arasında ən yüksək nəticə Azərbaycanda qeydə alınıb. Sinifdə özünü təhlükəsiz hiss etməyənlərin göstəricisi OECD ölkələri üzrə ortalama 7 %-dir.

Əksər dünya ölkələrində olduğu kimi, bizdə məktəblər şagirdlərin istək və arzularına deyil, şagirdlər məktəblərin standartlarına uyğunlaşdırılıb (Kinley və başqaları, 2020) Nəticədə şagirdlərin əksəriyyəti məktəbdə xoşbəxt deyillər, özlərini təhlükəsiz mühitdə hiss etmirlər və ən əsası, dərslə həvəssiz gəlirlər (PISA, 2022).

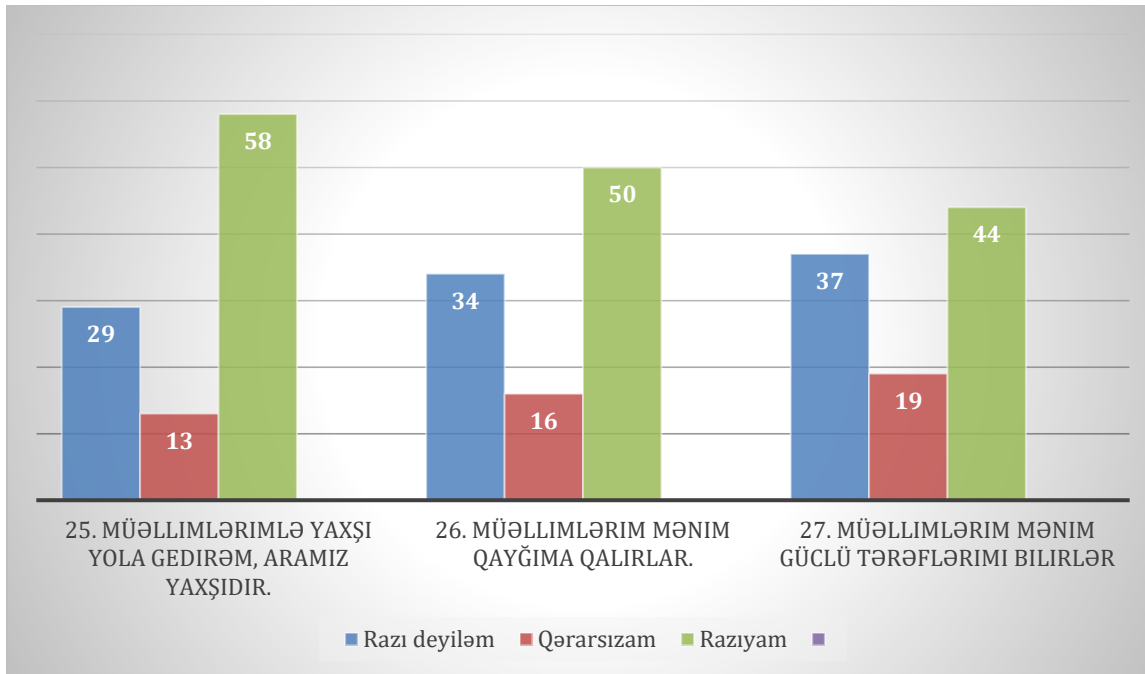
Qrafik 9. Məktəb mühiti

9-cu qrafikdə on doqquzuncu sualı cavablandıran şagirdlərin 33 %-i məktəbdə ona kömək edə biləcək müəlliminin və ya hansısa birinin olmadığını, 9 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 58 %-i isə məktəbdə ona kömək edə biləcək şəxslərin olduğunu düşünür. İyirminci suala cavab verən şagirdlərin 34 %-i məktəbdə inandığı bir yoldaşının olmadığını, 9 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 57 %-i isə inandığı bir məktəb yoldaşının olduğunu vurğulayıb. İyirmi birinci suala cavab verən şagirdlərin 35 %-i məktəbdə özünü yanında arxayın və güvənli hiss edəcəyi bir şəxsin olmadığını, 13 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik məkdiyini, 52 %-i isə məktəbdə özünü yanında arxayın və güvəndə hiss edəcəyi bir şəxsin olduğunu düşünür.

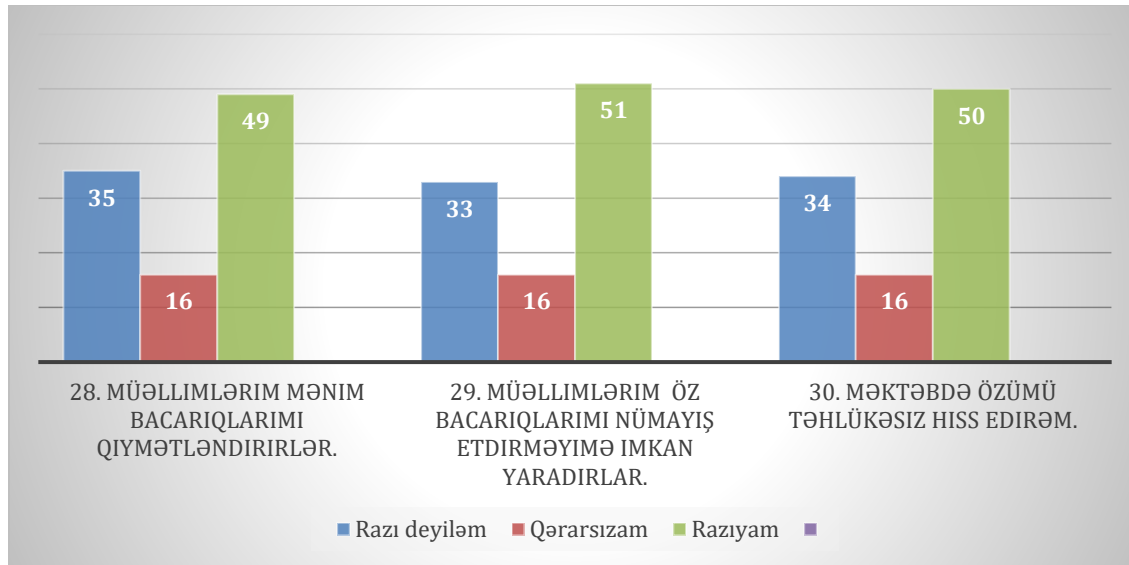
Qrafik 10. Məktəb mühit

10-cu qrafikdə iyirmi ikinci suala cavab verən şagirdlərin 31 %-i onun məktəbdə dinləyib ciddi qəbul edən müəllimlərinin olmadığını, 14 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 55 %-i isə müəllimlərinin onu dinləyib ciddi qəbul etdiyini bildiribdir. İyirmi üçüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 30 %-i müəllimlərinin onu olduğu kimi qəbul etmədiyini, 14 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 56 %-i isə müəllimlərinin onu olduğu kimi qəbul etdiyini qeyd edibdir. İyirmi dördüncü sualı cavablandıran şagirdlərin şagirdlərin 37 %-i müəllimlərinə etibar edə bilmədiyini, 17 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısı olduğunu, 46 %-i isə müəllimlərinə etibar etdiyini vurğulayıbdir.

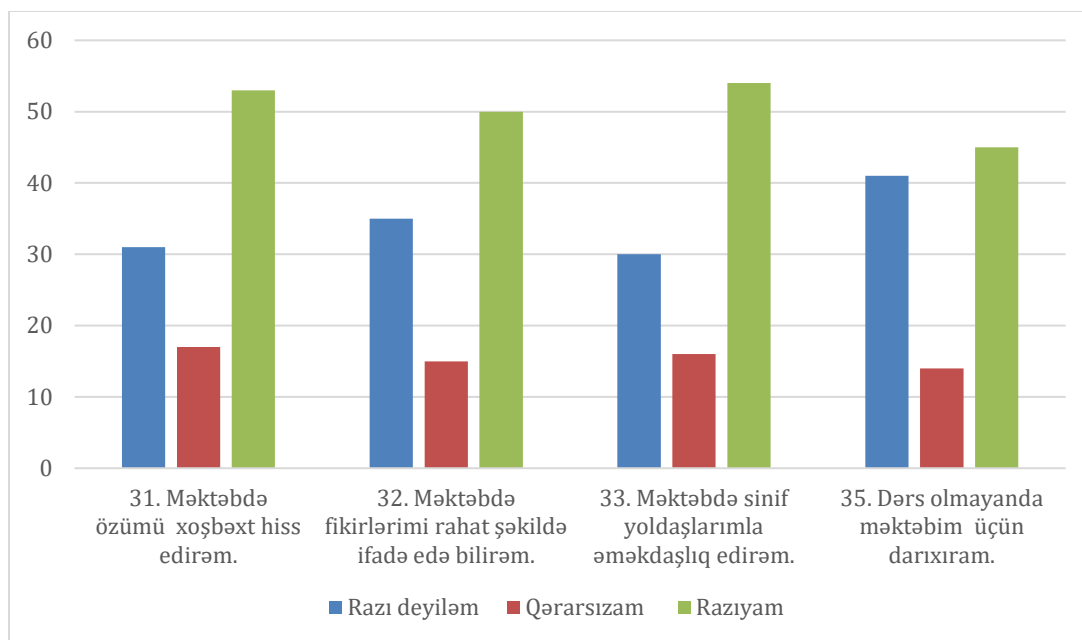
Qrafik 11. Məktəb mühiti

11-ci qrafikdə iyirmi beşinci sualı cavablandıran şagirdlərin 29 %-i müəllimlərlə münasibətinin yaxşı olmadığını, 13 %-i bu suala cavab verməkdə tərəddüd etdiyini, 58 %-i isə müəllimlərlə münasibətinin yaxşı olduğunu bildiribdir. İyirmi altıncı sualı cavablandıran şagirdlərin 34 %-i müəllimlərin onun qayğısına qalmadığını, 16 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 50 %-i isə müəllimlərin onun qayğısına qaldığını qeyd edibdir. İyirmi yeddinci suala cavab verən şagirdlərin 37 %-i müəllimlərinin onun güclü tərəflərini bilmədiyini, 19 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlı olduğunu, 44 %-i isə müəllimlərinin onun güclü tərəfini bildiyini vurğulayıbdir.

Qrafik 12. Məktəb mühiti

12-ci qrafikdə iyirmi səkkizinci sualı cavablandıran şagirdlərin 35 %-i müəllimlərin onun bacarıqlarını qiymətləndirmədiyini, 16 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlı qaldığını, 49 %-i isə müəllimlərin onun bacarıqlarını qiymətləndirdiyini bildiribdir. İyirmi doqquzuncu suala cavab verən şagirdlərin 33 %-i müəllimlərin onun bacarıqlarını nümayiş etdirməsinə imkan vermədiyini, 16 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 51 %-i isə müəllimlərinin ona bacarıqlarını nümayiş etdirməyə imkan yaratdığını qeyd edibdir. Otuzuncu suala cavab verən şagirdlərin 34 %-i məktəbdə özünü təhlükəsizlikdə hiss etmədiyini, 16 %-i bu suala cavab tapmaqda çətinlik çəkdiyini, 50 %-i isə məktəbdə özünü təhlükəsizlikdə hiss etdiyini bildiribdir.

Qrafik 13.Məktəb mühiti

13-cü qrafikdə otuz birinci suala cavab verənlərin 31 %-i özünü məktəbdə xoşbəxt hiss etmədiyini, 17 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısız qaldığını, 52 %-i isə məktəbdə özünü xoşbəxt hiss etdiyini vurğulayıbdır. Otuz ikinci sualı cavablandıran şagirdlərin 35 %-i məktəbdə fikirlərini rahat şəkildə ifadə edə bilmədiyini, 15 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısız olduğunu, 50 %-i isə məktəbdə fikirlərini rahat şəkildə ifadə edə bildiyini qeyd edibdir. Otuz üçüncü sualı cavablandıran şagirdlərin 30 %-i məktəbdə sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmədiyini, 16 %-i bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini, 54 %-i isə sinif yoldaşları ilə əməkdaşlıq etdiyini bildiribdir. Otuz dördüncü suala cavab verən şagirdlərin 41 %-i dərs olmayanda məktəb üçün darıxmadığını, 14 %-i bu suala cavab verməkdə qərarlısız olduğunu, 45 %-i isə dərs olmayanda məktəb üçün darıxdığını qeyd edibdir.

V FƏSİL

TƏKLİFLƏR

Təhsil cəmiyyətlərin gələcəyinin planlaşdırılması və hazırlanması və ictimai həyatın yenidən qurulmasıdır (Baran, 2021). Bu günün məktəbi sabahın cəmiyyəti, bu günün məktəblisi isə sabah cəmiyyətin bir fərdidir. İnsanın sosial varlıq olaraq, yaşadığı cəmiyyətə özünə və başqalarına qarşı müəyyən öhdəlikləri var (Muthanna və başqaları, 2022). Bu vəzifələrini dərk etmək, doğmaları ilə yanaşı, başqalarının da qayğısına qalmaq, əvvəlcə ailədə, sonra isə məktəbdə aldığı tərbiyə və gördüyü münasibətlə mümkündür (Alemin, 2021). Buna əsasən, deyə bilərik ki, müharibədən əziyyət çəkmiş şagirdlərin rifahının yüksəldilməsində ailə ilə bərabər, ən mühüm rolunu məktəb oynaya bilər (Aydoğan və Uygur, 2017). Ancaq sorğunun nəticəsi onu göstərir ki, istər “şagird emosiyaları” ilə bağlı, istərsə də “məktəb mühiti” ilə bağlı sualları cavablandıran şagirdlərin ən azı 50%-i hələ də müharibənin yaratdığı travmaları, psixoloji və emosional problemləri yaşamaqdadır. Ən pisi də odur ki, həmin şagirdlər bu problemlərdən xilas olmaq üçün məktəbdə müəllimlərindən, psixoloqdan və məktəb yoldaşlarından lazımı dəstəyi ala bilmir. Bununla belə, dünyada müxtəlif müharibə zonalarında yerləşən məktəblərin təcrübələri göstərir ki, məktəblər şagirdlərə müharibə travmalarının və emosional və psixoloji gərginliyin öhdəsindən gəlməyə kömək üçün müxtəlif yanaşma və strategiyalardan istifadə edə bilərlər (Aulia, 2018). Müəllimlər və sinif rəhbərləri, psixoloqlar şagirdlərin stresslə mübarizə aparmalarına dəstək olmaqda, onların inkişafı və öyrənmələri üçün əlverişli mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır (Beker və başqaları, 2014). Aşağıdakı strategiyaları təcrübə zamanı istifadə etmək və sinifdə məhsuldar atmosferin olması üçün innovativ metod və yanaşmaları tətbiq etmək lazımdır (Sezgin, & Tınmaz, 2017).

5.1. Məktəbdə dəstəkləyici mühitin yaradılması: Hər şagirdin fərqli gücü, ehtiyatları və tələbləri var. Bu fərqlilikləri qəbul edib, buna uyğun fərqli öyrənmə üsullarına müraciət edilməlidir (Seden və başqaları, 2020). Buna görə də məktəb rəhbərliyi, müəllimlər, sinif rəhbərləri və psixoloqları şagirdlərin özlərini rahat və təhlükəsiz hiss etmələri üçün səmimi və dəstəkləyici bir sinif mühiti yaratmağa çalışmalıdırlar. Buraya sosial, emosional, psixoloji və akademik dəstəyi inkişaf etdirmək və hər bir şagirdin uğurunu təqdir etmək və fərdi yanaşmaq daxildir (ARTİ, 2021). Şagirdlər tədris prosesində uğursuz olduqda, sosial və davranış problemləri yaşadığıda məktəb rəhbərliyinin və müəllimlərin onları dinləyəcəyinə və anlayacağına inanmalıdır. Müəllimlər isə şagirdlərin hər zaman onlara güvənə biləcəklərini və inana biləcəklərini göstərməlidir. Bunun üçün müəllimlər hər bir şagirdə geridönüş etməli və hər addımda həvəsləndirmə etməyi bacarmalı, konstruktiv rəy verməli və şagirdlərin uğur və irəliləyişlərini vurğulayaraq onları həvəsləndirməlidir. Bu, onların özünə olan inamını artırmağa və uğursuzluq, travma, özünəqapanma və digər mənfi emosiyaları azaltmağa kömək edir (Seden və başqaları, 2020).

5.2. Tədris prosesinə valideynlərin cəlb edilməsi: Məktəb şagirdlərə dəstək olmaq və onlara travma və psixoloji gərginliklərin öhdəsindən gəlməkdə kömək etmək üçün şagirdlərin valideynləri ilə birlikdə çalışmalıdır. Sinifdə nizamlı və səmərəli dərslərin gedişatı üçün müəllimin bəzən qaydaları yumşaltması lazım gəlir (Jordans və başqaları, 2021). Travma yaşamış bu uşaqlar bəzən dərslə qulaq asmaq istəmirlər. Səriştəli və pədaqoji ustalığı yüksək olan müəllimlər informasiyanın şagirdlərə necə ötürüləcəyini, şagirdləri necə ələ alacağını bilir, sinfin mühitinə görə dərslə proqramının formatını dəyişməyi bacarır, yeri gəldikdə qısa oyunlarla dərslə aktivliyini artırır. Bunun üçün müəllimin əsas fəaliyyətini valideynləri övladlarının ehtiyacı, istəkləri, gözləntiləri və problemləri barədə məlumatlandırmağı və uşaqlarına necə kömək edə

biləcəkləri məsləhətlərin verilməsini əhatə etməlidir (ARTİ, 2021). Belə ki, sinif rəhbərləri və məktəb psixoloqu şagirdlərin rifahını müzakirə etmək üçün mütəmadi olaraq valideyn-müəllim görüşləri təşkil edə və valideynlərə evdə uşaqlarını dəstəkləmək üçün material və resurslar ilə təmin edə bilər. Məktəblə əməkdaşlıq edən, övladının inkişafını müəllimlə birgə izləyən valideynlərin övladları məktəbdə və cəmiyyətdə daha inamlı, uğurlu və özgüvənli olur.

5.3. Məktəbdə fiziki və emosional fəaliyyət: Məktəbdə fiziki və emosional fəaliyyətlər şagirdlərin rifahının yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır (Liu və başqaları, 2016). Müntəzəm fiziki fəaliyyətlə məşğul olan şagirdlər, adətən, stressin öhdəsindən daha yaxşı gələ bilirlər. Müəllimlər tərəfindən şagirdləri məktəb saatlarında və ya dərstdən sonra məktəb daxili, rayon və regional idman yarışlarına, intellektual, sosial müsabiqələrə, debatlarla və ya digər fiziki fəaliyyətlərə cəlb edə bilər. Bununla yanaşı, məktəbin və yaşadığı ərazinin təmizlənməsi, yaşıllıqların qorunması və digər sosial fəaliyyətlər şagirdlərin rifahına müsbət təsir edə bilər (Gencer, 2017). Əlavə olaraq həftə sonları məktəbdə müxtəlif yarışların təşkili, birlikdə filmə baxmaq, müxtəlif müzakirələrin aparılması, rayon ərazisindəki tarixi yerlərə səfər edilməsi, “qardaşlaşmış məktəblər” layihəsi çərçivəsində tədbirlərin baş tutması şagirdlərin hərtərəfli inkişafına və müharibə travmalarından daha tez xilas olmasına səbəb olacaqdır. Əlavə olaraq, bu fəaliyyətlər məktəbdə şagirdlərin fiziki və emosional sağlamlığını dəstəkləyəcək və onların daha mükəmməl olmalarına kömək edəcəkdir.

5.4. Məktəb şagirdlərin əyləncə və sosiallaşma məkanı: Məlumdur ki, müharibədən əziyyət çəkən şagirdlərin yaşadığı kəndlərdə məktəbdən başqa, bir-biri ilə ünsiyyət quracağı bir yer, əyləncə mərkəzi, oyun salonu, istirahət parkı, və digər sosial infastrukturlar yoxdur. Məktəb tərəfindən

teatr, konsert, sərgi və s. kimi mədəni və sosial tədbirlər təşkil edilməli, bu tədbirlər şagirdlərin mədəni incəsənətə maraq göstərməsinə, yeni insanlarla tanış olmalarına və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək edəcəkdir. Buna əsasən deyə bilərik ki, məktəbdə şagirdlərə əyləncə və sosiallaşma məkanı yaratmaq onların ruh sağlamlığını və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox əhəmiyyətlidir (Tian və Huebner, 2014). Müəllimlər şagirdləri könüllü layihələrdə və sosial təşəbbüslərdə iştirak etməyə həvəsləndirə bilər ki, bu da şagirdlərin özlərini faydalı hiss etmələrinə və sosial əlaqələrini genişləndirməyə kömək edə bilər. Müəllim şagirdlər üçün ərazini təmizləmək və ya kənddəki kimsəsiz qocalara, şəhid ailələrinə kömək etmək kimi könüllü fəaliyyət təşkil edə və onları qoşulmağa dəvət edə bilər. Buna görə də məktəb şagirdlər üçün akademik biliklərin öyrənilməsi məkanı olmaqla yanaşı, sosiallaşmaq, əylənmək üçün məkana da çevrilə bilər. Müəllimlər sinifdə stressi azaltmaq üçün yumor və oyundan istifadə edə bilərlər. Sinifdə əyləncəli və gülməli anlar şagirdlərin istirahətinə, əhvali-ruhiyyələrinin yaxşılaşmasına və strestən azad olmasına kömək edə bilər. Belə ki, öyrənməni asanlaşdırmaq və daha əyləncəli etmək üçün bəzən müəllimlər öz dərslərinə gülməli hekayələr, lətifələr və ya oyunlar daxil edə bilər. Müəllimlər şagirdlərə öz hiss və ehtiyaclarını ifadə etmək, kömək istəmək və sağlam sərhədlər qoymaq kimi sosial bacarıqların inkişafına kömək edə bilərlər (Vranda, 2015). Bu, şagirdlərə stresin öhdəsindən daha yaxşı gəlməyə və həmyaşıdları və böyüklər ilə münasibətlər qurmağa kömək edəcək. Belə ki, məktəblər şagirdlərə stresin öhdəsindən gəlməyə və problemləri həll etməyə kömək edə biləcək ən yaxşı məkandır və məktəbin rəhbər heyəti, məktəb psixoloqu və ya sosial xidmət mütəxəssisi, uşaq birliyinin rəhbəri və digər müəllimlər elə bir münasibət qurmalıdır ki, şagird məktəbdə hər an ona kömək edəcək, məsləhət verəcək bir şəxsin olduğuna mütləq inansın və etibar etsin. Ən əsası şagirdlər məktəb üçün darıxsınlar.

5.5. Şagirdlərə stressin idarə edilməsi bacarıqlarının öyrədilməsi: Şagirdlərə stres idarə etmək üçün bacarıqların öyrədilməsi, onların rifahının və öyrənmə vərdişlərinin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir addımdır (Sezgin və Tınmaz, 2017). Dünyada baş verən təbii fəlakət, pandemiya, müharibələr insanlar arasında psixoloji gərginliyə səbəb olur. Bu gərginlik şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulmasına, ailədaxili münaqişələrin artmasına, uşaq və yeniyetmələrdə stressin, qorxunun dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Sadalanan problemlərin aradan qaldırılması üçün ehtiyaca uyğun psixososial dəstəyin göstərilməsi araşdırmalara görə uğurlu çıxış yoludur. Münaqişənin təsirinə məruz qalan şagirdlərin stres və gərginlikdən xilas olmasında məktəb və müəllimlər əvəzsiz rola malikdir (Sezgin və Tınmaz, 2017). Məktəbin psixoloqu və digər səlahiyyətli şəxslər meditasiya, nəfəs məşqləri və sakitləşdirici vəziyyətlərin vizuallaşdırılması kimi stressi idarəetmə bacarıqlarını şagirdlərdə inkişaf etdirmək üçün həm əyani məşğələlərə təqdim edə, həm də bununla bağlı video rolklərə göstərə bilər. Stressə qalib gəlməyib başqa yolu incəsənətlə məşğul olmaq və musiqi dinləməkdir (Kılıç və Özkor, 2019). Buna görə də qeyd olunan fənlərin müəllimləri şagirdlərin stressini aradan qaldırmaq və hisslərini ifadə etmək üçün rəsm çəkə, heykəltəraşlıq edə və ya musiqi layihəsi yarada biləcəyi art-terapiya seansı təşkil edə bilərlər.

5.6. Məktəb əməkdaşlığının təməlidir: Məktəb əməkdaşlığı rəhbərlik, müəllim və şagirdlər arasında tərəfdaşlığa, gözəl anlaşmağa və birlikdə işləmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bunun üçün müəllimlər şagirdlərin təcrübələrini, problemlərini və streslərini bölüşmək üçün qrup müzakirələri təşkil edə bilərlər (Liu və başqaları, 2016) . Bu, şagirdlərə problemlərində tək olmadıqlarını dərk etməyə, yaşadıkları hissləri bir-biri ilə bölüşməyə kömək edir və onlara həmyaşıdlarına dəstək olmağa və məsləhət verməyə və onlardan dəstək və məsləhət almağa imkanı verir. Bunun üçün müəllim dərsləri daha çox çütlər və qruplaş şəklinə təşkil edir. Hər həftə komanda üzvlərini dəyişərək,

həm şagirdlərin olduqları qruplarda dominantlıq etməsinin qarşısını alar, həm də bütün sinfin bir-birini yaxından tanımasına və problemlərini öyrənməsinə, ən əsası əməkdaşlıq etməsinə səbəb olar. Özünü məktəbdə güvəndə hiss edən şagird məktəbin bütün ictimai işlərində iştirak etməyə, müəllimləri və sinif yoldaşları ilə daim ünsiyyətdə olmağa çalışır. İdrakın inkişafı fərd və cəmiyyət arasında “dinamik” qarşılıqlı əlaqənin nəticəsidir. Cəmiyyətin şəxsə təsiri olduğu kimi, fərd də cəmiyyətə təsir edir. Sosial qarşılıqlı əlaqə şagirdlərin zehni inkişafında mərkəzi rol oynayır (Aulia, 2018) Əlavə olaraq, müəllim tolerantlıq və fərqliliklərə hörmətlə bağlı qrup müzakirələri təşkil edir, bununla bağlı şagirdlər araşdırma edirlər. Bu fəaliyyət də öz növbəsində şagirdlər arasında zorakılığın, ayrı-seçkiliyin və stressi gücləndirəcək digər neqativ hərəkətlərin qarşısını alacaqdır.

5.7. Qərarların qəbulunda şagirdlərin iştirakı: Müəllimlər dərslərin hansı metod və üsulla təşkilini, layihələrin seçilməsini, tədqiqat mövzularının müəyyən edilməsini və ya qiymətləndirmə metodlarının seçilməsi kimi qərarların qəbuluna şagirdləri mütləq cəlb edə bilər və şagirdləri qarşıdan gələn layihənin mövzusunə səs verməyə dəvət edə və ya yekun işin təqdim edilməsi üçün bir neçə format təklif edə bilərlər (Liu və başqaları, 2016). Şagirdlərin qərarvermədə iştirakı onların öz öyrənmə proseslərinə daha çox müsbət təsir edir və onlara məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə kömək edir. Bu da şagirdlərin təhsildəki uğurları həm də müəllimlərin öz ixtisaslarını yaxşı bilməsinə və vəzifə bacarıqlarından yerində istifadə edə bilməsinə bağlıdır. Şagird müəllimin səmimiyyətinə, sevgisinə, biliyinə inandığı zaman təhsilin keyfiyyəti də artacaqdır. Burada müəllimin biliyi ilə yanaşı, pedaqoji ustalığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müəllimin pedaqoji ustalığı məktəb-şagird-müəllim münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Bu, şagirdlərin özünəinməni və müəlliminə sevgisini artıracaq, fənni sevdircək və öyrənmələrinə nəzarət

etmələrinə kömək edəcək . Müəllimlər şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını və seçimlərini nəzərə alaraq tədrisə yanaşmada çevik olmalıdırlar. Buraya öyrənməyə differensial yanaşma, tapşırıqları yerinə yetirmək üçün əlavə vaxt verilməsi və ya alternativ qiymətləndirmə metodlarından istifadə daxil ola bilər (Tian və Huebner, 2014). Həddindən artıq yüklənmənin qarşısının alınması əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır. Müəllimlər şagirdlərin həddən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün ev tapşırıqlarının həcminə və digər akademik öhdəliklərə nəzarət etməlidirlər. Buraya həmkarlarla koordinasiya və dərs ili ərzində dərs yükünün paylanması və şagirdlərin fikirlərinin öyrənilməsi daxildir (Tian və Huebner, 2014). Müəllimlər şagirdləri ilə onların nailiyyətlərini, təkmilləşdirilməli olduqları sahələri müzakirə etmək və təkmilləşdirmə strategiyaları təklif etmək üçün onlarla təkbətək görüşlər təşkil edə bilər. Fikirlərinin dəyərli olduğunu, nəzərə alındığını görən şagird özünü bir şəxsiyyət olaraq hiss edəcək, fənnə və müəllimə qarşı sevgi və hörmət yaranacaqdır. Bununla da şagird anlayacaq ki, məktəbdə onun fikirlərinə dəyər verən, onun potensialını qiymətləndirməyi bacaran müəllimləri var.

5.8. Şagirdlərdə özünəinam və güclü tərəflərinin dərk edilməsi: Müəllimlər şagirdlərə öz güclü tərəflərini tapmaq da kömək etmək üçün mütləq müxtəlif vasitələrdən istifadə etməlidir. Özünəinam özü dəyərini və potensialını dərk etmək deməkdir. Bu, şagirdlərin öz bacarıqları, maraqları və məqsədləri haqqında bilərliklərini artırmağa kömək edir. Bu zaman müvəffəqiyyətə çatmağa və hədəflərə nail olmağa asanlaşır (Vranda, 2015). Güclü tərəflərinin dərk edilməsi isə şagirdlərin öz potensiallarını anlamağa və inkişaf etdirməyə kömək edir. Hər bir şagirdin fərqli güclü tərəfləri var: Birində yaradıcılıq, digəri problem həllətmə, bir başqası kommunikasiya bacarığı yüksək ola bilər. Bu tərəfləri tanımaq və onları inkişaf etdirmək, şagirdlərin öz potensiallarını inkişaf etdirmək hər bir məktəbin və müəllimin əsas məqsədi olmalıdır. Hər bir

şagird inanmalıdır ki, müəllimi onun güclü tərəflərini bilir və ona bu istiqamətdə köməklik göstərir. Bu, streslə mübarizədə onlara kömək edən strategiyaları müəyyən etməyə yardımçı olmaqla yanaşı, özlərini yaxşı tərəfdən ifadə etməsinə kömək edə bilər (Ersoy və Kocman,2021). Güclü tərəfini müəyyən edən şagirdə özünəinam yaradılrsa, digər zəif tərəflərini də inkişaf etdirməyi bacaracaqdır. Bunun üçün müəllimlər şagirdlərin şəxsi həyatını tarazlaşdırmağı, asudə vaxtın və hobbinin əhəmiyyətini vurğulaya, dərəcə və şəxsi işlərinə vaxtı necə bölməyi öyrədə bilərlər. Müəllimlər şagirdlərə düzgün başa salmalıdır ki, istirahət və hobbisi, asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi stressi azaltmasına, xoşbəxtlik və məmnunluğu artırmasına çox kömək edir.

5.9. Məktəbdə seminar və master-klassların keçirilməsi: Məktəb rəhbərləri uğurlu rol modelləri və rifah sahəsində mütəxəssisləri seminarlar və master-klasslar keçirmək üçün dəvət edə bilərlər (Babayeva və Öməröva, 2021). Seminarlar və master-klassların keçirilməsi, müəllimlərin şagirdlərin psixoloji sağlamlığını dəstəkləmək, akademik nailiyyətlərini artırmaq, uğurlu rol modelləri ilə təmas qurmaq və rifah sahəsində mütəxəssislərdən dərslər almaq üçün effektiv bir yoldur. Bu tədbirlər, həm onlayn, həm də əyani şəkildə təşkil edilə bilər. Psixoloq streslə bağlı seminar keçirmək, şagirdlərin suallarını cavablandırmaq üçün dəvət edilməlidir. Bölgədən olan uğurlu iş adamları, təhsil işçiləri, elm adamları və tanınmış simalarla görüşlər şagirdlərə çox yaxşı təsir edə bilər. Bir də şagirdlərə stressi azaltmağa və rifah halını yüksəltməyə kömək etmək üçün mobil proqramlar və ya onlayn resurslar kimi texnologiyalardan istifadə kimi İKT bacarıqlarını inkişaf etdirəcək görüşlərin və təlimlərin keçirilməsi çox faydalı olar (ARTİ, 2021). Bu tədbirlər və görüşlər, şagirdlərin travma ilə mübarizədə əlavə bilik və bacarıqlar əldə etməsinə, həyata, cəmiyyət inteqrasiyasına və fənlərə daha yaxşı motivasiya olunmasına səbəb olacaq. Müəllimlər

və idarəçilər bu tədbirləri təşkil edərək şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etməsinə və məktəbdə daha sağlam bir mühit yaratmasına töhfə verə bilirlər.

5.10 İmtahan stressinə qarşı mübarizə strategiyası: Pozitiv düşüncələr və özəl sözlərlə özünüzü dəstəkləmək, ailə üzvlərindən və müəllimlərdən dəstək almaq imtahan stressinə qarşı mübarizədə əhəmiyyətli rol oynayır (Kinley və başqaları, 2020). Müəllimlər və valideynlər yaxşı bilir ki, bölgədə yaşayan şagirdlərin müharibə ilə bağlı ciddi travmaları var. Bunun üzərinə ali məktəbə hazırlığın, buraxılış və qəbul imtahanlarının stressi gəldikdə həmin şagirdlərin hansı vəziyyətdə olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. Hər bir müəllim şagirdlərə hazırlıq, vaxtın idarə edilməsi, istirahət və həmyaşıdlarına dəstək də daxil olmaqla, imtahan stressinin öhdəsindən gəlmək strategiyalarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Şagirdlər inanmalıdır ki, heç bir ali məktəb qəbul olmaq valideynə və müəllimə onun qədər əziz ola bilməz. Əsas məsələ şagirdin sağlığı və xoşbəxtliyidir. Bunun üçün şagirdlərlə dost olmaq, onları dinləmək dərslərə birlikdə hazırlaşmaq vacibdir. Müəllim şagirdlərin narahatlıqlarını müzakirə edə, mübarizə strategiyalarını bölüşə və müəllimlərdən, sinif yoldaşlarından dəstək ala biləcəyi xüsusi imtahanqabağı sessiyalar təşkil edə bilər (Liu və başqaları, 2014). Bundan əlavə, şagirdlərə emosiyalarından xəbərdar olmağı və onları idarə etməyi öyrətməklə emosional zəkanın inkişafına kömək edə bilər. Buraya müxtəlif duyğu növləri, onların təzahürləri və onlarla necə davranmaq barədə müzakirələr və mənfi emosiyaların öhdəsindən gəlmək üçün fəaliyyət planı hazırlamaq daxildir (Liu və başqaları, 2014). Digər məsələ şagirdlərlə kollec və ali məktəb müəllimləri ilə görüşlər təşkil edilə bilər ki, burada şagirdlər suallarını verə, narahatlıqlarını ifadə edə və təhsillərinin növbəti mərhələsində onları nəyin gözlədiyini öyrənə bilirlər.

5.11. Məktəb idarəçilərinin və müəllimlərin təlimlərə cəlb olunması: Məktəb idarəçiləri və müəllimləri şagirdlərdə yaranmış müharibə travması, stresləri və diqqət problemləri ilə mübarizə aparmaq üçün təlimlərə cəlb olmalıdır. Bu təlimlər məktəb rəhbərliyinə və müəllimlərə şagirdlərə dəstək olmaq, mənəvi və psixoloji yardım etmək üçün necə kömək edə biləcəyi barədə fərdi və kollektiv təcrübələr təqdim edəcəkdir. Bu, şagirdlərin yaxşı təhsil almaları və psixoloji olaraq sağlam olmaları, məktəbdə özlərini təhlükəsiz mühitdə hiss etmələri və güvən yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir addımdır (ARTİ, 2021). Bu təlimlər nəticəsində müəllimlər şagirdlərin davranış problemlərinə effektiv bir şəkildə müdaxilə etməyi, şagirdlərlə empati quraraq, stressin qarşısını almağı bacara bilərlər. Bu istiqamətdə alınacaq təlimlər tək-cə şagird və müəllim münasibətləri deyil, rəhbər və müəllim, müəllim və müəllim münasibətlərini də əhatə etməlidir. Belə ki, travma yaşaya şagirdlərə qarşı müəllimlər və məktəb işçi heyətindən uyğunlaşma proseslərində vahid yanaşma tələb olunur (Maya Vafkı, 2019). Çünki bu işdə idarəçilərin və müəllimlərin əməkdaşlıq etməsi, hədəfin və məqsədin düzgün seçilməsi, şagirdlərə mənəvi və psixoloji dəstək verilməsi, müşahidə və müdaxiləsi üçün bir komandanın olması çox vacibdir.

FƏSİL VI

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Alemin, E., Bekce, F. Ö. Ç. (2021). Suriyeli göçmen çocukların eğitim gereksinimleri ve okula uyum süreçlerinde karşılaştıkları güçlükler. *Disiplinlerarası Çocuk Hakları Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 55-72

Aulia, F. (2018). Improving Student Well-being in School. PROCEEDING of Conference of Mental Health, Neuroscience, and Cyberpsychology, October 14-15 Padang, Indonesia
<https://doi.org/10.32698/25275>

Aydoğın, O.B., Uyğur, U. E. (2017). II Dünya savaşı sonrası İngiltere’de toplumsal hayat, sınıf sistemi ve yabancılaşma. AÜDTCF, *Antropoloji Dergisi*, 33, 109-121
https://doi.org/10.1501/antro_0000000343

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (aprel-may 2021). Fövqəladə vəziyyət şəraitində uşaqlara və yeniyetmələrə məktəb əsaslı psixososial dəstəyin göstərilməsi. [Giriş ünvanı:[https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Hesabat%20\(Aprel-may%202021\).pdf](https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Hesabat%20(Aprel-may%202021).pdf), Müraciət tarixi: 23.11.2023]

Babayeva, Ü., Öməröva, N. (2022). Azərbaycanda məktəbəsaslı psixososial dəstək proqramı [Giriş ünvanı: <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=21432>, Müraciət tarixi:23.11.2023]

Baran, M. A. (2021). Güney Sudan Cumhuriyeti’nde iç savaşın eğitime etkileri. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 4(1), 51-61

Baker J.A., Kamphaus R.W., Horne A., Winsor A.P. (2006). Evidence for population-based perspectives on children's behavioral adjustment and needs for service delivery in schools. *School Psychology Review*. Vol. 35. pp. 31– 46.

Bilgin, R.(2014). Çatışma ve şiddet ortamında böyüyen çocukların sorunu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 135-151 <https://doi.org/10.18069/fusbed.51605>

Bayramlı, R. (2023) Şəxsiyyətin formalaşmasında məktəbin rolu. *Füyuzat dərgisi*. [Giriş ünvanı: <https://fuyuzat.az/seksiyyetin-formalasmasinda-mektebin-rolu/> Müraciət tarixi 24.12.2023]

BMT,(1990).UşaqHüquqlarıKonvensiyası.[Girişünvan:<https://www.coe.int/az/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child> Müraciət tarixi:23.11.2023]

Eroğlu, M.(2020). Etnik kimlik, savaş ve göç olgularının çocuklar ve ergenler üzerindeki psikolojik etkileri.. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 4(1), 94-105 <https://doi.org/10.38015/sbyy.721964>

Ersoy, A.F., Kocaman, F. (2021). Öğrenci Refahına Yönelik Çalışmalarda Okul Sosyal Hizmet Uzmanları ve Öğretmenlerin Yetki Sınırları. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 79-92

GCPEA, (2022). Education under attack. [Giriş ünvanı: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/eua_2022_azerbaijan.pdf, Müraciət tarixi: 23.11.2023]

Gencer, T.E. (2017). Göç ve eğitim ilişkisi üzerine bir değerlendirme: Suriyeli çocukların eğitim gereksinimi ve okullaşma süreçlerinde karşılaştıkları güçlükler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,10,839-851<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175434652>

İbrahimova, L. (25, 26 oktyabr 2022). Kiçik ürəklərin böyük dərdləri...[Giriş ünvanı: <https://525.az/news/204130-kicik-ureklerin-boyuk-derdleri>, Müraciət tarixi 23.11.2023]

İCRC, (2021). Nagorno-Karabakh conflict: Building mental health [Giriş ünvanı: <https://www.icrc.org/en/document/nagorno-karabakh-conflict-mental-health-resilience-communities>, Müraciət tarixi: 23.11.2023]

İncekar, M. Ç., Yıldız, S. (2022). Savaştan etkilenen çocukların sağlık sorunları: Sistematikderleme. *Yüksek İhtisas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3, 62-68
<https://doi.org/10.51261/yiu.2022.00049>

Jordans, M., Broek, M., Brown, F., Coetzee, A., Ellermeijer, R., Hartog, K., Steen, F., and Kenneth, E., Supporting, M. (2018). Children Affected by War: Towards an Evidence Based Care System. In book: *Mental Health of Refugee and Conflict-Affected Populations* (261-281),
https://doi.org/10.1007/978-3-319-97046-2_13

Karakoç, S.(2022). Savaşın çocuklar üzerinde etkisi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 25, 3-4
<http://doi.org/10.5505/kpd.2022.03323>

Kinley, S., Wangmo, S., Dorji, D. (2020). Impact of Classroom Wellbeing on Student Learning: Bhutanese Students' Perceptions. *Journal of the International Society for Teacher Education*, 24(2)

Kılıç, G., Özkor, D.(2019) Sureyli çocukların eğitimi araştırma raporu. *Mavi Kalem Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği* 5 (1-65)

Liu, W., Mei, J., Tian, L., & Huebner, E.S. (2016). Age and gender differences in the relation between school-related social support and well-being in school among students. *Social Indicator Research*.doi: 10.1007/s11205-015-0873-1

Maya Vafkı, (2019). Travmayaduyarlı okul programı. [Giriş ünvanı: https://www.mayavakfi.org/wp-content/uploads/2020/09/FINAL_Maya-Vakfi_Travmaya-Duyarli-Okul-Programi_RAPOR.pdf ,

Müraciət tarixi 23.11.2023]

Moulton, S., Gehlbach, H. (2021, March 1). Panoram well-being survey. New York, USA.

Muthanna, A., Almahfali, M., Haider, A. (2022) The Interaction of War Impacts on Education: *Experiences of School Teachers and Leaders Journal of Educational Sciences 12(10),*

1-15 <https://doi.org/10.3390/educsci12100719>.

Programme for International Student Assessment (PISA), (2022) Baku (Azerbaijan) Student performance [Giriş ünvanı:

<https://www.oecd.org/publication/pisa-2022-results/country-notes/baku-azerbaijan-20c688c8/>

Müraciət tarixi 01.04.2024]

Sezgin, F., & Tınmaz, A. (2017). OKULUN SOSYAL SORUMLULUK ROLÜ HAKKINDA OKUL MÜDÜRÜ, SINIF VE SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLERİNİN GÖRÜŞLERİ. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 10(2), 77-92.

Şahbaz, İ. (2019). Tədqiqat metdoları: Sosial elmlər və biznes araşdırmaları. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, 1-336

Şükürbəyli, İ., Faiqoğlu, N. (2016). Qətl edilmiş uşaqlar. Bakı, «Aspoliqraf» nəşriyyatı.

2016, 1-160

Tian, L., Du, M., Huebner, E.S. (2014). Effects of gratitude on Elementary school student's subjective well-being in schools : The mediating role of prosocial behavior. *Social Indicator Research*, 122(3), 887-904. doi :10.1007/s11205-014-0712-9.

UNICEF Azerbaijan, (2020). Country Office Annual Report. [Giriş ünvanı: <https://www.unicef.org/media/100476/file/Azerbaijan-2020-COAR.pdf>

Müraciət tarixi: 23.11.2023]

UNICEF, (2015) Syria Education Sector Analysis: [Giriş ünvanı: The Effects of the Crisis on Education in Areas Controlled by the Government of Syria, 2010–2015; Müraciət tarixi: 23.11.2023]

Vranda, M.N. (2015). Promotion of Mental Health and Well-Being of Adolescents in Schools- A NIMHANS Model. J Psychiatry 18:303

ƏLAVƏ

Əlavə 1.

"MÜHARİBƏDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKMİŞ ŞAĞIRDLƏRİN RİFAHININ
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏBİN ROLU" MÖVZUSUNA DAİR

TÖVSIYƏ

Baki-2024

